

ԶԱՅՆ

ՀԱՄԱՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

ՌՈՒՍԱԿԱՆ «ԱԶՈՎ» ՆԱԿԻ ԲԺՅԻՆՎԻՆ ԿՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

- Կսկծեցուցիչ, ահագնապես խուժուժ գործերու ակամատես՝ չեն ուզեր անտարբերի մը հանցապարտ լուծուցումը վրաս առնել, այլ կուզեն գիտցածս հավատարմաբար պատմել քաղաքակիրթ Եվրոպայի մանուկին մեջ, սփոփանք մը փնտռելով հարյուրավոր մարդկային անմեղ արարածներու գերեզմանական բողոքը գեթ հրապարակելուն մեջ, քանի որ անգոր ակամատես մը եղա անոնց չարաչար մահվան:

Սեպտ. 26-ի (հ.տ.) առտուն էր: Ռուսա-

նավ նետեցի ինքզինքս: Երբ շոգենավ հասա, պատմեցին ինձի, թե 11 հայեր, թուրքերու յաթաղանեն ապաստան մը գտնելու հույսով նեվտած էին նավակներու մեջ և հալածական՝ դիմեր էին ամենն մոտի շոգենավը, ավստրիական Լոյտի «Վենյուս»-ը, բայց շոգենավեն իսկույն վեր առած էին սանդուղքը և նեվուկերի հարվածներով վռնտած էին խեղճ փախստականները, որոնք փութացր էին ապաստանիլ ռուսական դրոշի ներքև: Մեր շոգենավին հասած չհասած, հոն աշխատող թուրք գործավորները, իրենց գլուխն ունենալով ընկերության ծառայության մեջ գտնվող նավուղի դու-

կալ Աբրազկիչեն ստացա հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները. «Տրապիզոնի շրջակայքի հայաբնակ գյուղերուն մեջ նույնպես սպանված են հայեր, իսկ տուները ավարի և կրակի տրված են: Շրջակայքի մեջ սպանված են մոտավորապես 1150 հոգի, բուն Տրապիզոնի մեջ 1650 հոգի»: Սև ծովը շարունակ դուրս կը նետե դիակներ, հավանորեն նավակներու մեջ սպանված. 26 տարեկան հայու մը վրա նավթ լեցուցած և այրած են, իսկ ուրիշ մը գլխատած են հրապարակով: Ես վերջացուցի: Չափազանցություն չկա գրածներուս մեջ: Ընդհակառակն

Տրապիզոն ապրող պարսիկներն անգամ իրենց կարելին ըրին, իրենց դրացի հայերուն ապաստան տալով: Իբրև բացառություն գտնվեցան կարգ մը ազնիվ թուրքեր, որոնք պաշտպանություն ընծայեցին, իսկ ուրիշներն ալ չեզոք դիրք բռնեցին: Ամեն պարագայի տակ արդյունքը այն եղավ, որ հայությունը թալանվեցավ և ունեցավ 2000-ի չափ սպանվածներ և վիրավորներ: Օտար պետությանց պաշտոնական ներկայացուցիչները մատը մատին չզարկին: Ֆրանսիական հյուպատոսը խորհուրդ կու տար ֆրեյերներուն, որ հայերուն ապաստան չտան, և այլն: Վալի Գատրի

1895Թ. ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՅԱՆԳԻ ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԸ

կան շոգենավային ընկերության «Ազով» նավը Տրապիզոն հասած էր և ես ալ ցամաք ելած էի: Հանկարծ ժամը 16-ին քաղաքի հրապարակի վրա լսվեցավ ռեվոլվերի պայթյուններ և շատ չանցած սկսավ տոսկալի աղմուկ մը, վայնասուն մը և մոլեգին աղաղակներ՝ «Ձարկե՛ք կյավուրները»...

Խառնիճաղանճ բազմություն մը, բաղկացած թուրք նավավարներե, բեռնակիրներե, մսավաճառներե, զինված հեծրի Մարթինի հրացաններով, ռեվոլվերներով, յաթաղաններով ու դանակներով կը խառնվեր հրապարակը, կը խուժեր փողոցները, կը հարձակեր հայ խանութներուն վրա, անխնա կը զարներ դեմը ելած հայը, ավարի կուտար և կը կողոպտեր անոնց խանութները:

Դիակները շուտով սկսան դիզվիլ փողոցներու մեջ: Սոսկալի էր և հալածանքը փախչողներու ետևեն, կարծես վայրի գազաններու որս մըն էր, որ տեղի կունենար: Հարձակողը թուրքն էր ամեն հասակի, և զոհը հայն էր՝ այր, կին, տղա, ծեր ու մանուկ անխտիր:

Ավելի քան 500 հոգի բաղկացած այդ բարբարոսներու խուժքը ոչ մեկ արգելքի հանդիպելով ոստիկանության և զինվորներու կողմե, ահ ու սարսափ սկսավ սփռել ամբողջ քաղաքին մեջ: Գրիչս անգոր է, գեթ մերձավոր գաղափար մը տալու այն ողբերգական արհավիրքի մասին, որ պարզեց քաղաքը...

Ոհ, տոսկալի, ահագնապես տոսկալի էր լսել մահվան երկյուղեն սարսափած կիներու, աղջիկներու և տղոց աղեկտուր ճիչերն ու աղաղակները, որոնք իզուր օգնություն կը հայցեին այդ մարդակերպ գազաններեն:

Հրացանի հարվածներուն պայթյունը, արձակված քարերուն շայրուցը, կոտորված ու ջարդված դռներուն ճռնչյունը, փլցված տուներուն և վաճառանոցներուն դղրդյունը, մոլուխան հասած թուրք խուժանին աղաղակը, անկերպարան դիակներուն կույտերը երկու սեռի և ամեն հասակի հայերուն, որոնք արյան լճերու մեջ կը լողային, մարդկային չարաչարանքներու համայնապատկեր մը կը պարզեին:

Նահանգապետ Գատրի պեյ դուրս հանց ոստիկաններ և զինվորներ, թվով հարավ 200 հոգի, բերդին և քաղաքին համար ու թերևս հրամայեց իսկ անոնց հայերը պաշտպանել, սակայն ուրիշ բան մը տեղի ունեցավ. - զինվորները, իրենք ալ թուրք, վարակվելով այդ բյուրավոր խուժանի գիշախանձ խանդավառութենն, իրենց կարգին սկսան զարնել ու ավարի տալ հայերը: Ես չկրցա մնալ քաղաքին մեջ և շոգե-

նայիլը, կը հարձակին այդ խեղճերուն վրա, նույնիսկ ռուսական դրոշին ներքև խողխողելու և ծովը թափելու համար անոնք, բայց վրա կը հասնի նավապետին օգնականներեն Ա. Ի. Կոնստանտինովը, կը կորզե Իսմայիլի ձեռքեն դաշույնը, նավաստիներու օգնությամբ կը զսպե այդ

արիկաները և ներս կ'առնե ապաստան փնտրող հայերը, շատերը ծանրապես վիրավորված՝ գնդակներով և յաթաղաններով, որոնց հարկ եղած դարձանումները կ'ընեն այս տողերը ստորագրողը և կը կատարե նույնիսկ կարևոր վիրաբուժական գործողություններ:

Շոգենավը, որ նույն օրը պիտի մեկնե, հյուպատոսին կարգադրությամբ կը յետաձգե մեկնումը և կը սպասե ազդանշանին, ռուսահպատակները վտանգե ազատելու համար:

Սեպտ. 27-ին, ժամը 5-ին, հյուպատոսը պատշաճ կը դատե, որ թե իր ընտանիքը և թե իր մոտ ապաստանած հայերը թվով 100 հոգի փոխադրվին շոգենավ:

«Ազով» ընկերության գործակալը կը հաստատե, թե պաշտոնական տեղեկություն համաձայն 1000-ի կը հասներ սպանված հայերու թիվը և շրջականերեն տակավին լուր չկար, թե և կ'ըսեին, թե երեք հայաբնակ գյուղեր՝ Ձեֆանոս, Պայրամ և Թոնց հիմնահատակ ըրած և կրակի տված էին: Ատով բացատրվեցավ երեկվան մեր տեսած երկնքի կարմրությունը և հեռավոր բողբոջ:

Հոկտ. 2-ին եկավ ռուսական կես-մարտանավ «Տերեց»-ը, իսկ հոկտ. 3-ին դուրս հանեցին մեր մոտ ապաստանած հայերը և շոգենավը ծամբա ելավ: Նույն օրը մեր շոգենավային գործա-

շատ բան թերի է: Գրի առի ինչ որ տեսա անձամբ ցամաքին վրա և շոգենավեն հեռադիտակովս և ինչ որ Աբրազկիչը կրնար տեսնել իր գործատեղիեն, տունեն և դեպի ծովափ տանող փողոցներուն վրա: Անշուշտ պիտի գտնվին ուրիշ վկայություններ ալ լրացնելու համար սեպտ. 26-ի

թուրքաճակատական բարբարոսության այդ զարհուրելի ողբերգության նկարագրության ամբողջությունը: *Դոկտ. Ն. Պասալսկի*

ՕՏԱՐՆԵՐՈՒՆ ԴԻՐԸ

Հույներուն դիրքը ընդհանուր առմամբ հայերու հանդեպ նպաստավոր էր, եթե նկատի չառնենք մասնակի անձերն ու դեպքերը, որոնք ավելի ընչաքաղցության հետևանք էին: Տրապիզոնաբնակ եվրոպացիները մեծ աջակցություն ցույց տվին և ապաստան ընծայեցին իրենց ապավինած հայերուն, իսկ անոնց հիմնարկներուն և ձեռնարկներուն մեջ աշխատողները անձեռնմխելի մնացին: Հայապաշտպանության համար առաջնակարգ ապաստարան մը եղավ ֆրեյերներու դպրոցը, ուր հավաքված էր 2000-ի հասնող բազմություն մը, ուրիշ աղբյուրի մը համաձայն 700 կաթոլիկներ և 1400 լուսավորչականներ:

Ֆրեյերներու այս մարդասիրական վերաբերմունքը անցնելի մնացած է պոստահայ տարեգրության մեջ, անմոռանալի մնացած է մանավանդ Հայր ժողովը, որ իր անձը վտանգելով փողոց կելլե և թուրքերու ձեռքեն հայերը ազատելով դպրոց կը բերե:

պեյն ու Ալայ Գումանտանըն օրվա հերոսներն էին: Վերջինս հեծած իր ծիուկ վրա, թալանած ոսկիները տուն կը փոխադրեր:

1895-ի կոտորածներուն նկարագրականը պիտի ուզեինք փակել առաջնորդական փոխամորթ Ս. Վահան Ա. քին. Խոյյանի անտիպ մնացած հուշագրութենն քաղված հետևյալ ակամատեսի վկայություններով:

ԶԱՐԴԵՐՈՒՆ ԱԿԱՆՍԵՍ ՏԵՐ ՎԱՅԱՆԻ ՊԱՏԱՍՏԵՐԸ

- 1895-ի սեպտ. 13-ին Սուրբ Խաչի Վերացման տոնը կատարելէ ետքը, քաղաքի արևմտյան կողմի գյուղերը այցելության գացի: Իլէ գյուղին համար էլ դասատու մը հետս կը տանեի: Ութ-տասը օր հետո քաղաքեն վերադարձողներ սարսափով պատմեցին, թե քաղաքին մեջ ահագին տակնուվրայություն կար. կ'ըսեին թե Տրապիզոնի գումանտան Ահմեդ փաշան և Վանեն եկող Պահիրի փաշան օրը ցերեկով երկու հայ տղոց կողմե վիրավորված են Տրապիզոնի մեջ և այս դեպքին վրա թուրքերը սպառնական դիրքի մեջ պատաստ են կոտորածի:

Որչափ հնարավոր էր զգուշությամբ, գրեթե գաղտնի ճամբաներով, քաղաք վերադարձա և ինչ տեսնեմ, գործ, առևտուր, ամեն ինչ դադարած, ամեն ոք ահ ու դողի մեջ, գիշերները քուն չկա, մյուս կողմե թուրքերը զինված, պոռալով անճոռնի աղաղակներով ցույցեր, հրացանած-գոթյուններ կ'ընեն, տեղ-տեղ նույնիսկ պատուհանի փեղկեր, ապակիներ ու դուռներ կը կտորեն: Այս վիճակը կը տևե 7-8 օր:

1895-ի սեպտ. 26-ի գշ. օր մըն էր, մեր ժողովուրդեն լուր դրկողներ եղան, որ ցույցերեն վախցողներ կան, Տեր Հայրը թող գա խաչահանգիստ կարդալիք ընէ: Մասունքի խաչ և ուրար առած գացի: Գանձան մեկ-երկու բարեկամներ ըսին թե «կացությունը լավ չէ, մի քանի հայերու գրպանները խուզարկված են զենք փնտրելու համար» և այլն: Ինչ կ'ըլլա, ինչ չըլլար ըսելով վեց հարվածանի ատրճանակս մեջքս կապած էի 30 փամփուշտով. մեյնը խորհեցա տուն դառնալ և զենքը վար դնել, սակայն անցավ այս վարանումս և ճամբաս շարունակեցի:

ԿՈՏՈՐԱՅԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀՐԶԱԿԱ ՉՅՈՒՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

1895 սեպտ. 25-ին վալին վերջնակապես իր դիմակը վար առած, առաջնորդական տեղապահ Տեր Վահանին հայտնեց, թե այլևս չի կրնար երաշխավորել

հայերու ֆիզիկական գոյությունը և նույն օրը զանգվածային ծերեքակալություններ կատարելով լեցուց բանտը:

Տրապիզոնի շրջակա գյուղերում մեծ մասը լեռնային անտառներով շրջապատված ըլլալով հայերը ապաստանեցան անոնց մեջ և անվնաս մնացին: Առավելապես վնասվեցան քաղաքամերձ գյուղերը: Շարք մը գյուղերու մեջ տնտեսական վնասը հասավ ահռելի չափերու. բացի կողոպուտեն հրո ճարակ դարձան հարյուրավոր տուներ: Ձեֆանոզի 70 տուներեն միայն հինգ տուն կանգուն մնացին: Այրված տուններու բնակիչներուն մեծ մասը փախավ Ռուսաստան: Պայրանի և շրջակայքի 48 տուններուն մեծ մասը մոխիր դարձավ, իսկ Կրոմիլայի 38 տուններն միայն վեց չվնասվեցան: Ծերունի Յովհ. քին.Մավյանը հրացանագարկ ընելեն ետք մարմինը կտրատեցին, իսկ 90 տարեկան ծերուկ Գրիգոր Սարգսյանն ու անդամալույծ Յովակիմ Զիբեարյանը գնդակահարեցին:

Միլեթիայի բոլոր տունները այրեցին և ժողովուրդը շատերու նման վանքը ապաստանեցավ:

Թուրքերով շրջապատված Տիվրանոզի և Մինասլիի տուններուն մեծ մասը կրակի տրվեցավ: Տեր Մաղաթիա Գահրիմանյան քահանան, Պողոս Վարդանյանն ու Յովակիմ Յովսեփյանը սպանվեցան: Փլաթանա ավանի եկեղեցվո թաղին հայերը, հալածանքե և կողոպուտներե թշվառացած, Ռուսաստան գաղթեցին: Իլանա գյուղի Մեղրիկցոց երկու տուները քանդեցին և մնացածները ավարի տրվեցան: Թարազըլարի բոլոր տունները մոխիր դարձան: Նշանավոր հովիվ Սիմավոնյանի բոլոր անասուններն ու Մալա թողած 600 ոչխարները հափշտակվեցան:

Սերա ծորի արևելյան Ծիֆրիկա գյուղի 36 տունները, նույնպես և Իլ և Աղոիտ գյուղերու հայկական մասերը հրկիզվեցան: Վերանա 85 տուննոց հայկական գյուղեն հազիվ տասնյակ մը կանգուն մնացին, իսկ քահանան՝ Տեր Մատթիա սպանվեցավ: Ամենն ապահով ու բախտավոր կարծված գյուղերու տուններուն առնվազն մեկ քառորդը այրեցավ, իսկ ավարի և կողոպուտի ենթարկվեցան, առանց բացառության, բոլոր գյուղական տունները:

Ս. Ամենափրկիչ վանքը, ուր ապաստանած էին 350 անգն այր մարդիկ իրենց ընտանիքներով, երկու անգամ հարձակում կրեց վայրենի տաճիկներեն: Ի վերջո առաջարկվեցավ անձնատուր ըլլալ: Հայերը ըսին. «Եթե ձեր կրոնքին վրա կ'երդնուք և կը խոստանաք, որ մեզմե ոչ մեկը պիտի չձերբակալեք, թույլ կուտանք, որ ներս մտնեք»:

Այս համաձայնությամբ, կառավարության առջև դրները բացվեցան: Հակառակ իրենց խոստումին, խիստ խուզարկություն եղավ, վանքի աշտարակի մեկ մասն քանդեցին, ձեղունները փլցուցին, իսկ վերադարձին ալ վանքի մարապա Քենենչեճիին տունը կրակի տվին և զինքն ալ սպաննեցին:

Գովաթայի Մեծ և Փոքր Շանա գյուղերու բարձունքներուն թառած հայ գյուղե-

րու մեջ մասնակի դեպքեր միայն պատահեցան: Այս մասին խոսված է Շանայի բաժնի մեջ:

ՍՅՈՒՄՆԵՆԻ ԻՆԷՆԱՊԱՆԵՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թովալ Վաղարշակին կամ Սարիատին անունը հռչակված էր և ան մեր շրջանին համար համազոր էր Յունոներու և Արաբոներու: Այս էր պատճառը, որ Սյուրմենեի բարձրաբերձ և անտառապատ լեռներու կատարներուն թառած և 4-5 թաղերու բաժանված 90-95 տնվոր հայությունը ահավոր հարձակումներու ենթակա եղավ Սյուրմենեի ավազակներուն կողմե, Գատրի պեյի ղեկավարությամբ: Ավազակա-

պետն էր Իլիաս և կռիվները տևեցին բավական երկար և ընդմիջումներով:

Հայկական թաղերը իրարմե մինչև մեկ ժամ հեռավորություն ունեին և թուրքերը աշխատեցան անջատ-անջատ կտորել բոլորը, հաջողելով թալանել գրեթե բոլոր տունները, որոնք լքված էին շրջակա անթափանցելի անտառները ապաստանած ժողովրդին կողմե: Կռիվներու մեջ հերոսաբար ինկան Մարկոսյան Սարգիսն ու Եազըճյան Կարապետը:

Թշնամին իր 2000-նոց ուժով չհամարձակվեցավ առաջին հերթին հարձակվիլ Կատրաս և Էլենոնաս թաղերուն վրա, հակառակ անոր, որ անմարդաբնակ էին անոնք: Գյուղացիները կը դիմադրեին աներկյուղ շրջակա անտառներեն: Եվ սակայն, 200 զինյալ թուրքեր հայոց գնդակներու տարափին տակ կրցան մտնել անտառի խորերը և եկեղեցին գրավել: Եւ պղծել ենք այրեցին: Կռիվները, որոնց ընթացքին նահատակվեցավ Մարտիրոս

Աշճյան, վերջ գտան սեպտ. 30-ին: Սյուրմենեի հայերը քիչ և աղքատ էին և թալանելու շատ բան չկար, այդ պատճառով էլ ավարառու ջարդարարները Տրապիզոն և Բաբերդի կողմերը գացած էին: Ատոնք Տրապիզոն վերադարձան 20-25 նավակներով լեցուն ավարով: Իսկ Բաբերդի գյուղերեն բերին հսկա հարստություն: Միայն ճավարտի 400 թուրքեր առևանգած էին 60 հայ աղջիկներ...

Ընդհանուր ներուժն հետո հայերը իջան իրենց ավերակ գյուղերը, ուր տան պատերեն գատ բացարձակապես ուրիշ բան չէր մնացած: Այդ վիճակին մեջ իսկ թուրքերը մասնակի հարձակումներ կատարեցին դարձյալ հայերուն վրա:

Կտորածեն ետք, Վաղարշակ ստիպեց թուրքերը ավարը ետ վերադարձնել, ինչ որ կատարվեցավ մեծ մասամբ և հայերը վերսկսան շենցնել իրենց տարտղնված բույները:

ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՆԱՀԱՆԳԻ ՄՅՈՒՇՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Տրապիզոն քաղաքեն և մոտակա գյուղերեն դուրս նահանգի մնացած մասերը մեծ մասամբ զերծ մնացին ընդհանուր կոտորածեն և թալանեն, բացի Ունիա քաղաքեն, որուն բարեկեցիկ հայ համայքն ալ գրեթե ոչնչացավ: Գյուղերուն մեջ ևս թալան և մասնակի ջարդեր տեղի ունեցան, բայց գյուղացիությունը ապաստանած էր անայի լեռները: Սամոնի մեջ սարսափ կը տիրեր, բայց թալան և կոտորած տեղի չունեցավ: Չարշամայի գավառին մեջ թեև հարձակումներ, սպանություններ և թալան եղան, բայց հայերու կողմե ցույց տրված ուժեղ դիմադրության շնորհիվ զանգվածային բնույթ չստացան: Մինաս Օղլիի խումբը և անունը, այս տեսակետով, ունեցավ մեծ նշանակություն և ազդեցություն: Կիրասն և Թիրեպոլի նույնպես զերծ մնացին ընդհանուր ջարդը: Ծովեզրյա այս քաղաքներուն մեջ տագնապալից օրեր ունեցավ Օրտուն, որ հաճախակի մղձավանջային օրեր անցուց: Վերին խավերեն կազմակերպված խուժանը քանի մը անգամ կազմ ու պատրաստ հարձակման դիմեց, խանութները զոցվեցան, բայց ջարդ տեղի չունեցավ. այսուհանդերձ քաղաքի հայերն ալ պատրաստ էին դիմադրելու: Օրտուն գրած են «Դրոշակ»-ին. «Թուրք խուժանը հոս ալ սեպտ. 29-ին, ուրբաթ օր, կեսօրվան ժամը չորսուկեսին զինված հարձակում մը ըրավ, բայց ամբողջ երիտասարդությունը պատրաստ էր կռվելու: ...Կառավարությունը խոհեմություն համարեց ամբողջ ցրվել:

Կիրակի օր ևս գյուղերեն 60 զինված թուրքեր եկան և աղաներու տունները ցրվեցան: Նույն գիշերը 600 զինյալներ ևս քաղաք մտան, որպեսզի հաջորդ օրը սկսին թալանը և կոտորածը: Բարեբախտաբար

Օրտուի համար չտեսնված տեղատարակ անձրև և փոթորիկ ծագեցավ և շատերը վատ նշան տեսան այդ բանի մեջ և ցրվեցան, թեև այդ օրը ամբողջ փողոց ելավ, հայերը խանութները զոցեցին և պատրաստվեցան կռվի, այս անգամ ալ լուր եկավ թե Տրապիզոն հասած է ռուսական նավատորմիըր:

Դեկտ. 3-ին Օրտուն նորեն հարձակման ենթարկվեցավ թուրք խուժանին կողմե. տեղի ունեցան թալան և սպանություններ. կարգ մը թուրքեր հագարապետ Յուսուֆ պեյի զլխավորությամբ ուզեցին անպատճառ ջարդել հայերը. բարեբախտաբար գայմագամը և ուրիշներ դեմ ըլլալով, աղետին առաջը առին, գույաղացիները սակայն ծանրապես տուժեցին: Ամեն տեղե սկսավ արտագաղթը դեպի Ռուսաստան:

ԿՅՈՒՄՈՒՆԻՏԱՆԵ

Կյունուշխանեի հայերը տեղյակ էին Բաբերդի և Տրապիզոնի ջարդերուն, գիտեին, որ Գատրի պեյը իրենց գայմագամին ալ պետք եղած իրահանգները տված էր գաղտնորեն: Գայմագամն ալ իր լրտեսներուն միջոցով իմացած էր, որ հայերը արդեն գիտեին կուսակալին կարգադրությունը զիրենք կոտորելու մասին և կեղծ միջոցներով կ'ուզեք ժողովուրդը հանգստացնել: Քաղաքի բոլոր լայտերները վառած կը պահեր, որպեսզի չարագործներ չկարենան գաղտնի շահատակություններ ընել, գիշերալվաղիկ պահակները կը շատցներ, իսկ ինքն ալ, վաճառական Հաճի Նշան Իսրայելյանին հետ շուկան, փողոցները, մինչև անգամ տունները մտնելով ժողովուրդը կը հանգստացներ, բայց միաժամանակ գաղտնի պատրաստություն կը տեսներ և խուժանը կը զիներ:

1895 հոկտ. 12-ին գյուղերեն եկած զինված ամբոխը պատրաստ է հարձակվելու: Նույն օրը Ս. Փրկիչ վանքի հովիվ Արշակը սպաննեցին և վանքի հոտն ալ քշեցին տարին: Յաջորդ օրը Տեր Սմբատ գնաց Արշակը թաղելու, բայց տեսնելով թուրք խուժանի վանքին մոտենալը, փախավ իր հետևորդներուն հետ: Թուրքերը վանքը թալանեցին, տանելով կամ փչացնելով մինչև վերջին շարժական իրը: Նույն օրը քաղաքին մեջն ալ սկսան թալանն ու սպանությունները: Հաճի Նշան Իսրայելյանի տունը պաշարվեցավ: Նշան հրացանով երեք-չորս ժամ դիմադրեց խուժանին և կատաղած ամբոխը հրկիզեց տունը, որով Նշան ստիպվեցավ բոցերու մեջն դուրս նետվիլ ու նահատակվիլ: Նույն օրը նահատակվեցան նաև յոթ հայեր: Կյունուշխանեցիները, որոնք աշնան հունը տուն բերելու համար Բաբերդի դաշտերը գացած էին, մեծ կորուստներու և թալանի ենթարկվեցան:

Այսպիսով Հայկական հարցը կամ Հայկական դատը, որ մեծ պետությունները 1878 -են ի վեր կը շահագործեին, վերջացավ հայկական ընդհանուր ջարդերով:

¹ Յովակիմյան Յ. Պատմություն հայկական Պոնտոսի. - Բեյրութ, 1967. - էջ 152-155, 162-165:

Վերջին տասնամյակներում Հայաստանում և Սփյուռքում լույս են տեսել Մեծ եղեռնին նվիրված բազմաթիվ գրքեր, որոնց մեջ հազվադեպ են արևմտահայության հերոսամարտերին նվիրվածները: Այդ բացը լրացնելու է գալիս ՀՀ պաշտպանության նախարարության քարոզչության (այժմ՝ տեղեկատվության) վարչության 2005թ. հրատարակած «Արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը. 1915-1923» գիրքը (գլխ. խմբագիր՝ Վ. Իսրայելյան, խմբագիր՝ Ս. Դիլանյան, նկարիչ՝ Մ. Տոնոյան, գեղ. խմբագիր՝ Մ. Յալանուզյան): Հեղինակը՝ նույն վարչության աշխատակից, լրագրող, մայրը Տիգրան Դեվրիկյանը, մոտ 7 տասնյակ աշխատություններից, սկզբնաղբյուրներից ու մարտերի մասնակիցների հուշագրություններից օգտվելով նկարագրել է Ձեյթունի, Վանի, Վասպուրականի, Շապին-Գարահիսարի, Սասունի, Մուշի, Հայկական Պոնտոսի, Յոզղաթի, Ֆրնդըջաքի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Խոտորքի, Մարաշի, Հաճընի, Այնթափի, Դաշտային Կիլիկիայի, Ջնյուռնիայի հայության ինքնապաշտպանական կռիվների ու հերոսամարտերի համառոտ տարեգրությունը: Մեր թերթի ընթերցողներին ենք ներկայացնում գրքի «Հայկական Պոնտոս» հատվածը:

ՏՐԱՊԻԶՈՆ ԶԱՐԱՔ

Տրապիզոնի ջարդերի ժամանակ թուրքերը քառասուն հայ տղամարդկանց բավական խոշոր գումարի փոխարեն խոստացան նավով հասցնել ռուսական ափեր: Նրանցից յուրաքանչյուրի դիմաց մի զինված թուրք նստեց: Շուտով զգալով խաբված լինելը, հայերը լուռ մի համաձայնությամբ որոշեցին պատվավոր ձևով մեռնել, առավել ևս, որ բոլորը թաքցրած ատրճակներ ունեին: Երբ նավը հեռացել էր

ափից ու նավավարի ազդանշանով թուրքերը կրակ բացեցին, սրանց շարժումներին ակնդետ հետևող հայերը պատասխանեցին: Ութսունմեկ հոգուց միայն երկուսը փրկվեցին:

Իսկ Գուրգեն և Պարույր Սարգսյան եղբայրները (ոստիկան և հրետանավոր սպա), իրենց Հարություն հոր հետ միասին մի խիզախ ծրագիր հղացան սպանելու կուսակալ Ջենալ Ազըմին: Պայթուցիկ ու դյուրավառ նյութերով քաղաքում հրդեհ-

ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՈՆՏՈՍ

Ներ սկսելուց հետո Պարույր Սարգսյանն իր տրամադրության ներքո գտնվող չորս թնդանոթներով պիտի շարժվեք քաղաքի հանգուցակետային հատվածները: Բայց կոտորածի ու հանընդհանուր շփոթության պայմաններում իրենց այս հանդուգ ծրագրին աջակիցներ չգտնելով, Սարգսյանների ընտանիքը որոշեց սեփական ուժերով գործադրել այն: Ծպտվելով կանացի հագուստներով Գուրգենն սկսեց հետապնդել կուսակալին, բայց ձերբակալվելով անմիջապես սպանվեց: Ազըմի սպանությունից հետո Հարություն հայրը պիտի հրդեհեր իրենց տունը՝ շարժվելով Պարույրին: Բայց Գուրգենի հետ գրեթե միաժամանակ ձերբակալվեց նաև Պարույրը, իսկ այս ամենին անտեղյակ հայրը, երկար սպասումից հուսահատված՝ հրկիզեց սեփական տունը:

Տարագրության հրամանին չհնազանդվելով՝ Սեդրակ Սեյրանյանի ու Երվանդ

Տերտերյանի ընտանիքները, ամրանալով Սեդրակի տանը, ժամեր շարունակ կռվելով, խոշոր կորուստներ պատճառեցին մեծաթիվ խուժանին և վերջին գնդակներով սպանեցին հարազատներին, ապա իրենց: Տրապիզոնի և շրջակայքի հայության գերակշիռ մասը ոչնչացվեց Գյունուշխանե-Երզնկա ճամպարիին: Իջևաններից մեկուն՝ Թեքքե կայարանում, աքսորյալներից շուրջ հարյուր տղամարդ ըմբոստանալով զինաթափեցին պահակներին ու հեռանալով լեռները՝ շարունակեցին զինված պայքարը:

ԵՆՍՈՒՐԱ

Տրապիզոնի մերձակայքում գտնվող և քսան հայկական գյուղերից կազմված այս գյուղախմբում եղեռնի նախօրեին ինքնապաշտպանության կազմակերպման ասպարեզում բավական աշխատանք էր կատարվել: Բայց կուսակալ Ջենալ Ազըմը մի շարք երևելի հայերի խաբելով կամ պարտադրե-

լով ուղարկեց հայությանը համոզելու, որ հանձնեն զենքերը և «զերծ մնան վտանգից»: Բացի այդ, ղեկավարների մի մասի սպանվելու, իսկ ինքնապաշտպանության ոգին հանդիսացող Միսաք Թռչալյանի՝ Կովկաս ուղարկվելու պատճառով ժողովրդին համախմբելու ունակ ղեկավարություն չկար, ու վերջին պահին հավաքական ինքնապաշտպանության փոխարեն մարտախմբերն ու ժողովրդի մի մասը քաշվեցին լեռները, հետո շատերը ետ վերադարձան...

Առաջին ընդհարումը եղավ տեղահանվող Շանա գյուղի մերձակա լեռներում, որը տևեց մինչ երեկո: Հայերը երեք գոհ ունեցան, իսկ Ասլան բեյի 500 հոգանոց չեթախունը, երեսուն սպանված ու վիրավոր տալով, հեռացավ այդ լեռներից: Հաջորդ ընդհարման ժամանակ հայտնվելով դարանում, խուճը ցրվեց:

Արդեն սեպտեմբերին Շանայի լեռներում ութ մեծ ու փոքր մարտախմբեր էին գործում, որոնցից միայն Հովհաննես Դուկասյանի խումբն էր կազմված բացառապես երիտասարդներից: Մյուսներում կանայք ու երեխաներ կային, իսկ ութերորդ խումբը ճոշարա գյուղի պատահիներն ու աղջիկներն էին, որոնց մասին մյուս մարտիկներն իմացան միայն... խմբի ջախջախումից հետո, երբ մնացորդները գտան իրենց:

Յոթ մարտախմբերը մշտական կապ ունեին միմյանց հետ, վտանգի դեպքում համախմբվում ու կռվում էին միասին: Գրեթե բոլոր խոշոր կռիվները եղան Արկուլա լեռան վրա: Մարտիկները նաև գիտեին, որ Մյուրմենի լեռներում երեսուն հոգանոց ուժեղ մարտախումբ է գործում Գաբրիել Մատելյանի և Սև Կարապետի հրամանատարությամբ ու արդեն մեծ սարսափ էր տարածել շրջակայքում:

Երկրորդ խոշոր ընդհարումն աշնան էր, երբ արդեն պետք էր պաշար հավաքել դիմավորելու 1916-ի ձմեռը: Մարտիկները հարձակվում էին քարավանների վրա, իջնում շրջակա հույն ու թուրք գյուղերը՝ և բոլորը գիտեին լեռներում ու անտառներում ապաստանածների մասին: Թուրք գյուղացիներն արդեն զգուշանում էին վերապրած հայ բեկորներին սպանելուց՝ լավ գիտենալով, որ անպատիժ չեն մնա: Հոկտեմբերի սկզբին թուրքերը մեծ հարձակում ձեռնարկեցին Արկուլա լեռան վրա, բայց այնպես էլ չհամարձակվեցին անտառ մտնել: Նաև խուսափում էին գիշերային կռիվներից, ու հայերը կարողանում էին խնայել զինամթերքը: Հոկտեմբերի վերջին Մեհմեդ անունով ծանոթ մի թուրք, ով միշտ սնունդ էր բերում մարտիկներին և վայելում նրանց լիակատար վստահությունը, խաբելով համոզեց, թե որոշ գումարի դիմաց բոլորին կարող է նավերով անցկացնել Ռուսաստան: Կառավարությունը ծովափին մեծ դարան սարքեց, բայց վերջին պահին մարտիկների փորձառությունը հուշել էր ողջ ժողովրդին միանգամից չիջեցնել ծովափ: Ու երբ թուրքերը հարձակվեցին, ժողովուրդն առանց խուճապի քաշվեց լեռները, իսկ մարտիկները հանգիստ ճեղքեցին պաշարումն ու ապշած թուրքերի աչքերի առջև վերստին բարձրացան Արկուլա: Նոյեմբերի վերջին սկսվեց հայտնի հրոսակապետ Լուսիկ չաուշի հարձակումը, որի շուրջ 300 հոգանոց խումբը կազմված էր կառավարությունից հետապնդվելով տարիներով անտառներում ապրած ավազակներից: Տեղահանությունների սկզբից սա հաջողությամբ հետամուտ էր եղել փախստական հայեր որսալու և նախկին ավազակից շուտով վերածվել մեծ հերոսի: Համդուզն ու անսպասելի հարձակմամբ բավական առաջանալով Լուսիկի կարողացավ խզել կապը մարտախմբերի միջև և բավական ջլատել հայերի ուժերը: Սկսվեց երեքժամյա կատաղի մերձամարտ. երկու կողմերի համար էլ այլևս կյանքի ու մահվան պայքար էր, ոչ ոք տեղի չէր տալիս: Բայց թուրքերը մեկնեցին փախան: Հայերը բավական սպասելուց հետո միայն հասկացան, որ դա ծուղակ չէ, ու թշնամի իսկապես փախել է: Պատճառը շուտով հասկացան՝ թփերում գտնվելով Լուսիկի ու նրա օգնական, հայակեր թուրքերի դիակները: Հաջորդ օրը մարտախումբը Կալաֆկա սարից հանգիստ դիտում էր, թե մի քանի հազար զինված թուրքերն ինչպես պաշարեցին Արկուլան, աննկարագրելի ուժգնությամբ 4-5 ժամյա հրածոթյունից հետո գրոհեցին անմարդաբնակ լեռն ու շուրջ 40000 փամփուշտ վատնելով իրենց

թողած հինգ դիակները գտան միայն: 1916-ի կեսերին ռուսական զրահանավոր տասնմեկ մարտընկերների հետ վերադարձավ Եոնուրայի գյուղախմբի ինքնապաշտպանության ոգին հետագայում Բաբվի 30000 հայության գլխավոր դահիճներից մեկի՝ Ադրբեջանի ներքգործնախարար Բեյբուր խան Ջիվանշիրի ահաբեկիչ Միսաք Թռչալյանը: Սև ծովում ռուսական առավելագույն զորքերի հրամանատարությունը նրանց ուղարկել էր հետախուզական առաքելությամբ, իսկ Թռչալյանի հիմնական նպատակը լեռներում ապաստանած հայերին փրկելն էր: 1915-1916թթ. սաստիկ ձմեռ էր: Վերապրածները փակվել էին քարայրներում, ու նրանց գտնելն անկարելի էր: Միսաքը ենթադրել էր, որ ինքնապաշտությունը լրիվ ծախսով է, առավել ևս, որ հայկական բոլոր գյուղերը լցված էին թուրք զաղթականներով: Բայց մի վերջին հույսով հանդիպեց հայտնի հայակեր Իսմայիլ բեյին ու համոզվելով, թե ռուսներն օր օրի գրավելու են Տրապիզոնը, համագործակցություն առաջարկեց: Սարսափած գա-

կողմում ամեն ինչ լավիղ համատարած կրակն էր, չորրորդ կողմում բազմահազար թշնամին: Մարտիկները որոշեցին յուրաքանչյուրը մեկ կնոջ կամ աղջկա հետ ճեղքել պաշարման շղթան: Մուսթ ընկնելուն պես, թուրքերից ընդամենը 7-800 մետր հեռավորության վրա, զարմանալիորեն անկատ կարողացան անցնել և դուրս գալ սեղմվող հրե օղակից: Իսկ մի քանի օր անց իմացան, որ նույն այդ օրը ռուսները գրավել էին Ռիզեն ու որպես ազդանշան, լեռնագագաթներից մեկի վրա հսկայական խարույկ վառել, որն իրենք տեսել, բայց նշանակությունը չէին հասկացել: Ռուսական հարձակումից սարսափահար թրքությունը գաղթում էր, ու վերապրած հայությունն այլևս փրկված էր: Անվտանգ, բայց սովահար վիճակ էր: Մեկնեցին Մաշկայի շրջան և ապրիլի 16-ին, երբ ռուսական զորքերը մտնում էին Տրապիզոն, իրենք հունական Լիվերա գյուղի մերձակայքում գտան շուրջ 400 փախստական հայերի, որոնց վաղուց զոհված էին կարծում: Ապա անցան ռուսական զրավման գոտի, մար-

հողներին: Հինգ օր շարունակ վախենալով անտառ մտնել՝ թշնամին անհմատ կրակում էր ծառերի վրա և միայն օգնական ուժ ստանալուց հետո գրոհով մտան Արկուլայի արդեն դատարկ անտառները, իսկ մարտիկները Կալաֆկայի բարձունքներից դիտում էին անօրինակ այդ «պայքարը»: Բայց հարյուր հնչուն ոսկու անուն լսելով թրքությունը ոտքի էր ելել ու կուսակալի հավաքած 2500-անոց ուժը մի քանի օրում կրկնապատկվեց: Թշնամին ի վերջո հասավ Կալաֆկա ու ծյան վրայի հետքերից հասկանալով, որ մարտիկներն անտառ են մտել, վախեցած վերադարձավ գյուղ: Գրեթե սնունդ չունեցող և սովահար խումբը կենտրոնացավ հազիվ 1000 մետր շրջագծով անտառապատ բարձունքում՝ միաժամանակ հսկելով ճանապարհն ու բոլոր կարևոր կետերը: Վիճակը բավական լուրջ էր, ու կարգադրվեց նախահարձակ չլինել, թուրքերի երթևեկը չարգելել, իսկ անտառ մտնելիս՝ հինգ վեց քայլից մոր միայն կրակել: Հազիվ էին մտնել իրենց աղքատիկ ու անալի ապուրն ուտելու, երբ թշնամին երեք ուղղություններով անցավ հարձակման: Կատաղի կռիվը տևեց մինչ ուշ գիշեր: Թուրքերն անգամ ինքնաթիռ օդ բարձրացին, որը սակայն, թռիչքի ընթացքում խափանվելով ծովն ընկավ: Գիշերը ճեղքելով պաշարումը՝ մարտիկները քաշվեցին Արկուլա, որն ինքնապաշտպանության համար առավել հարմար վայր էր: Ի դեպ, վաթսուն հոգանոց խմբում միայն քսաներեքն էին մարտիկներ, իսկ մյուսները կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ էին: Առավոտյան թուրքերը հասկացան կատարվածը, բայց արդեն հարյուրից ավելի զոհ ունեին և չհամարձակվեցին գրոհել Արկուլան, այլ միայն հրդեհեցին անտառները՝ հուսալով գեթ այդ կերպ ոչնչացնել մարտիկներին:

Ի մանալով Ռիզեի անմահ մասին խումբը փորձեց անցնել ռուսական զրավման գոտի, բայց ռուսները հարձակումը կանգ առավ, ու իրենք մնացին ճակատ մետրոլ թուրքական զորքերի խմբավորման անմիջապես կենտրոնում: Անգամ այդ վիճակում, երբ ամեն պահի կարող էին նկատվել ու գլխովին ոչնչանալ, գտնվելով սպանեցին տեղի հայության գլխավոր ջարդարները մեկին, ազատեցին թուրքերի առևանգած մի քանի հայուհիների: Ի վերջո մեծ արկածներով անցան ճակատի գիծը:

Իսկ 1917թ. օգոստոսի 15-ին արդեն ռուսական բանակի հակահետախուզությունում ծառայող Միսաք Թռչալյանը մի գործակալի հետ հանձնարարություն ստացավ ոչնչացնել գիշերները պարեն ու ռազմամթերք փոխադրող թուրքական նավակները: Առաջադրանքի կատարումից հետո տեսնելով թրքության բարոյալքված վիճակը, ռուս հրամանատարն առաջարկեց ծովային հրանոթների կրակի աջակցությամբ այդ փոքրիկ ջոկատով գրոհել մերձակա Թերմե քաղաքը: Ռազմագիտական որոշ խորամանկությունների միջոցով իրենց անհամեմատ մեծ ուժ ցույց տալով՝ ջոկատն արագորեն գրավեց ճանապարհի մի քանի գյուղերը, իսկ երբ հասան Թերմե, պարզվեց, որ քաղաքի 10-12000-անոց թրքությունն արդեն փախել էր: Հայ մարտիկները պայթեցնում էին զինապահեստներն ու պետական կարևոր շենքերը, երբ հանկարծ Թերմեի մերձակա անտառից անսպասելիորեն հրածոթյուն ու ձեռնառումների պայթյունների ձայներ լսվեցին, ապա քաղաք մտան մոտ յոթանասուն հայ վերապրածներ՝ մարտիկներ, ծերեր, կանայք ու երեխաներ, որոնց առաջնորդը Չարշամյա գյուղի քահանա Քալենյանն էր, ում թուրքերը «Խենթ քահանա» էին կոչում: 1915-ին Չարշամյայի տեղահանության ժամանակ մարտախմբով լեռները քաշվելիս նա իր տան դռան վրա թուրքերեն գրություն էր թողել. «Տանն իմ ընտանիքի հանգիստը խանգարողի հերը կանթոն, շանսատակ կանեն, լինի նա գինձորական, պետական պաշտոնյա, թե անտիկան»: Մոտ տեղ ամիս թուրքերն այդ տունը չմտան: Իսկ հետո մեծաքանակ խուճանը եկավ ու իմնահատակ ավերեց տունն էլ, Չարշամյան էլ:

Այս խումբն իր համդուզն գործողությունների շնորհիվ մեծ հռչակ էր ձեռք բերել ողջ շրջակայքում: Իսկ քահանան, հոտի հետ անցավ Ռուսաստան, պատերազմի ավարտից հետո վերադարձավ և 1922-ին երկու խմբապետների հետ ծերբակալվելով ողջակիզվեց քեմալականների ձեռքով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՈՆՏՈՍ

զանն առերես համաձայնեց ու անմիջապես մատնեց: Կառավարությունն անգամ կալանավորներին ազատ արձակելու գնով հնարավորինս ուժեղացրեց ծովափի պաշտպանությունը՝ անկարելի դարձնելով Թռչալյանի խմբի վերադարձը ռազմաճակ: Բայց այս ամենի արդյունքում Միսաքը ի վերջո կարողացավ միանալ լեռներում ամրացած մարտիկներին:

1916-ի փետրվարին Շանա գյուղում եղավ նախավերջին ու ամենաուժեղ կռիվը, որը կանոնավոր ճակատամարտի բնույթ ուներ: Մի քանի հազարանոց խուճանն ու բանակային ստորաբաժանումները խայտառակ պարտություն կրեցին: Մուսթ ընկնելուն պես թուրքերը դարձրեցին կռիվը, իսկ հայերը տեղափոխվեցին Կալաֆկա: Հաջորդ օրը վաղ առավոտից վերստին հարձակման անցած թշնամին, դարձյալ տասնյակ հազարավոր փամփուշտ վատնելով, կեսօրից հետո նոր կարողացավ գրավել այլևս դատարկ Արկուլան ու «հաղթանակը» տոնեց չրադարող համազարկերով:

Արդեն հուսահատված կառավարությունն ազատ արձակելով հայերի դեմ ուղարկեց նահանգի բոլոր կալանավորներին, և 4000 հոգի շրջապատման նեղ օղակի մեջ առան Կալաֆկան: Սա ամենաերկար ու ծանր կռիվն էր: Թուրքերն ուղղակի հնձվում, բայց շարունակում էին առաջանալ: Կեսգիշերից հետո էլ կռիվը դեռ շարունակվում էր, մինչև մարտիկները կանանց ու երեխաների հետ կարողացան ճեղքել պաշարումն ու հեռանալ: Իսկ հաջորդ օրը մարտախմբերը վերստին Արկուլայում էին:

Ապա սննդի ու զինամթերքի պակասի պարտադրանքով սյուրմենցիները վերադարձան իրենց լեռները, Կալաֆկայի մարտախմբերը մնացին իրենց երբեմնի գյուղերի մերձակայքում, իսկ մեծ մասը տեղափոխվեց Արկուլա: Իսկ արդեն փետրվարի կեսերին թշնամու բոլոր գյուղերը մեծ եռուզեռի մեջ էին: Շուտով բոլոր կողմերից հրդեհեցին Արկուլայի անտառները: Երեք

տիկներից երեսունհինգն իսկույն զինվորագրվելով՝ մեկնեցին ռազմաճակատ: Բայց առանձնապես մարտիկների նկատմամբ ռուսական հրամանատարությունն անթաքույց անբարյացակամ էր:

Վերապրածներից շատերն ի վերջո հաստատվեցին Սոչիում ու շրջակայքում:

Այս դեպքերի անկեղծ, անմիջական նկարագրությունը մեզ է հասել նաև Միսաք Թռչալյանի «Օրերուս հետ» հուշագրության շնորհիվ: Թռչալյանի մարտախումբը ոստիկանության հետ մի խոշոր ընդհարումից հետո սկսեց ներկայանալ իբրև կառավարության դեմ ըմբոստացած թուրք զաղթականներ, որոնք կառավարության հրահրմամբ հայերի կոտորածներից հետո վախենալով ռուսներից՝ թողել էին իրենց բնակավայրերը, իսկ այժմ կապ են հաստատել լեռների հայ մարտախմբերի հետ, որոնց կազմում նաև թուրքեր կան: Արագորեն մեծ հեղինակություն ձեռք բերեցին, քանի որ թրքությունը վախեցած էր, իսկ հարազատ կառավարությունից՝ զզված: Ոստիկանության հետ ընդհարման դեպքն էլ թուրքերն ամենուր բավական չափազանցված էին պատմում, և շուտով շրջակա թրքությունն աստիճանաբար միացավ իրենց ըմբոստ ու հեղափոխական «հայրենակիցներին»՝ հոժարակամ զենք, փամփուշտ ու մնացյալ անհրաժեշտը մատակարարելով շրջանի անօրինակներ տեր ու տիրակալներին, որոնք մի մասն արդեն բավական հարմար տեղավորվել էր թուրքերի լավ տներում: Այս տարօրինակ տիրապետության վեցերորդ օրը մեծաքանակ զորքը պաշարեց գյուղը: Քսանհիկ-երեսուն մարտիկներն ամրացան մի քանի տուն-դիրքերում, իրենցից տասնհինգին ցրելով լեռան տարբեր կողմերում ու կարողացան մեծաքանակ ուժի պատրաստեղծել: Իսկ իրենց միացած թուրք «ըմբոստներից» չլստահելով, տեղակայել էին երկրորդական ու անկարևոր դիրքերում, և շուտով նկատեցին, որ սրանք ավելի շատ իրենց վրա են կրակում: Ծանր այդ կռիվը տևեց մինչ ուշ գիշեր: Հարձակվող թշնամին, հիսուն զոհ տալով, ոչ մի հաջողության չհասավ, անգամ հայկական տուն-դիրքերը չկարողացավ մեկուսացնել միմյանցից: Ոստիկանների հետ առաջին ընդհարման ժամանակ զերի վերցվածներին զինաթափելով՝ ուղարկել էին Տրապիզոն՝ կուսակալ Ջեմալ Ազմին նամակով խնդրելով հաջորդ անգամ իրենց վրա ուղարկվելիք ժանդարմներին զինել ավելի ժամանակակից զենքերով, հասկացնելով, որ բոլորին սպանելու կամ զինաթափելու են: Կատաղած կուսակալը ոչ միայն ներում չընդրեց բոլոր ավազակներին, հանցագործներին ու դասալիքներին, այլև բերված յուրաքանչյուր հայի գլխի դիմաց հարյուր հնչուն ոսկի խոստացավ և մարտիկների դեմ 2500 հոգանոց զինված ուժ հանեց, որոնցից 800-ը բանակային, իսկ 300-ը՝ ժանդարմական ստորաբաժանումներից էին: Թշնամու մի մասը, Տրապիզոնից հարավ-արևմուտք գտնվող լեռներում եռօրյա ապարդյուն կռիվներում տասնյակ զոհեր տալուց հետո, նահանջելով միացավ Շանա գյուղը գրո-

Избиения армян в 1895-1896 гг.¹

(По документам французской „Жёлтой книги“)

В конце 1895 г. и в начале 1896 г. в течение полугода происходили по всей Малой Азии, в городах и деревнях, населенных армянами, ужасающие организованные массовые избиения, пред которыми поблекли даже турецкие зверства в Сасуне. Исходным моментом послужила мера, обещавшая армянам начало умиротворения. После упорного сопротивления султан вынужден был утвердить в октябре 1895 г. проект реформ, выработанный для шести армянских вилайетов представителями России, Франции и Англии, и вслед за этим началась резня и грабеж армян. В двух томах *Жёлтой книги* приводится масса потрясающих подробностей, из которых мы заимствуем лишь небольшую часть.

А) Трбизонд

Трбизонд, куда раньше других пришли вести из столицы, первый подал пример избиения армян. Уже 5 октября французский консул телеграфировал о начале „резни и грабежа“. В последующих донесениях он, между прочим писал:

„ Лица, видевшие город за несколько минут до начала убийств, - писал в своей депеше Камбон от 15 октября 1895 г., - никак не могли предвидеть готовых свершиться так близко событий. Толпа народа, занятая своим обычным делом, наполняла улицы. Теперь вполне доказано, что мусульмане без всякого сигнала, дружно и одновременно бросились на армян. Рабочие-наильщики для внутренней разности, принадлежащие большей частью к армянским артелям, находились по своим делам в большом количестве около таможи: они были убиты. Несколько несчастных, попытавшихся спастись, переправившись на лодках на суда, стоявшие в порту, были убиты лодочниками ударами весел: один был выброшен в море и побит камнями. На всех улицах и площадках избивались встречавшиеся армяне, причем их добивали с неслыханной жестокостью. Торговцев вытаскивали из их магазинов и отдавали в руки убийц.

В самое короткое время убийства были кончены. Тогда толпа ринулась грабить лавки. На улицах попадались носильщики, уносившие товары, и никто не мешал им в их грабеже.

Утверждают, что при этом солдаты и заптии не только не препятствовали этому, но даже поощряли к тому. Мне рассказывали, например, что в одном месте мятежники не могли взять армянский дом, так как их выстрелы (ружья) не достигали далеко; солдаты, увидев это, сняли с себя куртки и открыли огонь совместно с убийцами. Во всяком случае я могу засвидетельствовать de visu, что заптии, занимавшие полицейский пост, стояли с оружием в руках в оборонительном положении, не делая ни малейшей попытки остановить мятежников.

Точное число жертв еще не приведено в известность. Власти определяют его в 180 человек; но, судя по всему, число убитых в г. Трбизонде наверно свыше 500. Почти никто из армян не вернулся домой. Фреры (французские монахи) дали приют 3300 лицам. По официальному объявлению, поводом к резне послужил выстрел из револьвера, сделанный армянином и ошибочно понятый мусульманами. Одновременное начало резни во всех частях города делает это объяснение совершенно неправдоподобным. Это был, не подлежат никакому сомнению, заговор, тщательно обдуманый (un complot soigneusement regle). Участие регулярного войска в преступлениях и допущение грабежа- говорят сами за себя“.

Из донесения русского консула в Трапезунде послу в Константинополе Зиновьеву

4 ноября 1900 г.

Меры по взысканию недоимок отличаются особенной строгостью в пределах Эрзерумского вилайета. При полном отсутствии всяких промыслов и заработков внутри страны, разоренные и лишенные последнего куска хлеба армянские семьи устремились для спасения от голодной смерти в Трапезунд и в окрестные селения. Особенно возмутительным представляется тот факт, что конфискации подвергается имущество не только семейств армян, убитых в 1895-1896 годах, но также и тех, отцы и сыновья коих находятся в России и не могут вернуться на родину вследствие разосланного в прошлом году всем валиям строжайшего предписания о безусловном недопущении обратного возвращения из наших пределов турецких армян без различия сословий и состояния.

Поддержка 100 семейств этой категории, прибывших в Трапезунд преимущественно из Байбуртского округа Эрзерумского вилайета, особенно пострадавшего в 1895 году, ещё более увеличила крайне стеснённое материальное положение здешней армянской общины, насчитывающей ныне в числе своих членов весьма незначительное число состоятельных людей...

Вице-консул в Самсуне послу в Константинополе Зиновьеву

Из письма N 374 Самсун, 12 сентября 1901г.

...Самсунское армянское население крайне расстроено опять известиями, распространившимися на днях, о происходивших недавно во внутрь страны, а именно в Халебском, Эрзерумском и Битлисском вилайетах беспорядках и о будто бы резнях близ Сасуна и Вана.

В нашем санджаке, хотя и всё обстоит, так сказать, благополучно, всё-таки следует заметить, что со времени первых армянских неурядиц положение несчастных армянских поселян стало с каждым годом ухудшаться, и продолжающееся постоянно сурово-притеснительное обращение к ним турецких властей (при взимании в особенности бесчисленных налогов, лежащих на них тяжёлым бременем) довершает их бедствие.

За последние 10 лет из этого санджака много армянских крестьян выбыло за границу и более не возвращалось. Большая часть их преследовала в нашу сторону, и поселились они вдоль кавказского побережья.

В 1890 году во всем санджаке считалось еще более 22.000 армян, тогда как в настоящее время их всего около 12.000 человек. которых распределяют следующим образом по городам:

В Самсуне	2.500 чел.
В Чаршамбе и окрестных деревнях.....	7.200 чел.
В Терме, Уние, Фаше и окрестных деревнях.....	1.500 чел.
В Бафре и окрестных деревнях.....	800 чел.
Итого.....	12.000 чел.
Всего армянских деревень в санджаке ныне насчитывают 30, в каждой от 50 до 70 дворов.	

Джуидичи

¹ Геноцид армян в Османской империи.— Е., 1983. — с. 131-132, 162-163.

Старый церковный колокол Буденновска и армянское знамя призывают к возведению армянского храма

На строительстве храма Армянской Апостольской Церкви города Буденновска водружен старый церковный колокол. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», этот колокол в тридцатые годы двадцатого столетия был сброшен с церкви во имя Божьей Матери (с 1797 по 1749 годы – часовня во имя Святого Креста, с 1849 по 1945 годы – церковь во имя Божьей Матери, с 1945 года и по настоящее время – церковь во имя Святого Креста). После удара оземь, в колоколе образовалась трещина, но от полного уничтожения его спасли верующие, передавшие колокол в близлежащую школу в качестве школьного колокола. В конце XX века колокол был передан в церковь во имя Святого Креста.

В 2004 году, когда в Буденновске возводился памятник армянам – основателям города, планировалось установить колокол на этом мемориале, однако его создатели от этой мысли отказались, так как не было гарантий, что колокол не станет добычей охотников за цветным металлом.

Сегодня старый церковный колокол и, водруженное над стройкой армянское знамя, призывают строителей и всех людей доброй воли к возведению нового армянского храма Буденновска – Церкви во имя Святого Воскресения.

СПРАВКА: Город Сурб Хач (Святой Крест, ныне Буденновск) был основан в 1799 году армянами - переселенцами из Карабаха, согласно жалованной грамоте Российского Императора Павла Первого. 28 ноября 2005 года в городе прошел чин освящения строящейся армянской церкви Святого Воскресения. Основной меценат строительства – бывший генеральный директор ОАО «Ярпиво», уроженец Буденновска, Анатолий Арзиманов.

После 100-летнего перерыва в Пятигорске открылась армянская церковно-приходская школа

При Армянской Апостольской Церкви Сурб Саркис города Пятигорска 22 марта, после почти столетнего перерыва, открылась воскресно-приходская школа по изучению армянского языка, истории, литературы. Как сообщили в редакции газеты «Еркрамас», обряд освящения провел заместитель Главы Епархии юга России ААЦ по Ставропольскому краю и Тереку настоятель церкви Сурб Саркис протоиерей Арам Унанян. На торжественном открытии школы с поздравительной речью выступил генеральный консул Республики Армения в Южном федеральном округе РФ Арарат Гомцян, директор исполнительной дирекции Ставропольской краевой организации Союз Армян России Эдуард Кондян, заместитель председателя Пятигорской национальной культурной автономии Георгий Сафаров. После открытия был проведен показательный урок. В школе на сегодняшний день проходит обучение более ста детей, разделенных на три возрастные группы – от 7 до 11 лет, от 12 до 15 лет и от 16 лет и выше.

Около 100 лет назад в Пятигорске также действовала церковно-приходская школа, однако в советские годы она была закрыта, а в здании школы ныне располагается городская станция переливания крови.

В городской парламент Кисловодска избрано шестеро армян

22 марта Генеральный консул Республики Армения в Южном федеральном округе РФ Арарат Гомцян по приглашению новой администрации г. Кисловодска (Ставропольский край), участвовал на торжественной церемонии вступления в должность Мэра города Кисловодска Бирюкова, выборы которого состоялись 12 марта 2006 года. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», поздравляя нового главу в торжественной обстановке, Арарат Гомцян пожелал процветания всемирно известному городу-курорту, а также развития дружественных отношений между Кисловодском и Арменией, в частности, с городом побратимом Кисловодска - Ванадзором.

Генеральный консул Армении также поздравил новоизбранных депутатов городского парламента, среди которых шестеро жителей Кисловодска армянской национальности. Он пожелал, чтобы избранники народа посвятили свой опыт и знания процветанию курорта и улучшению благосостояния горожан.

СУХУМСКАЯ АРМЯНСКАЯ: ВЕХИ СТАНОВЛЕНИЯ

Первые армянские школы в Абхазии, по архивным источникам, открылись в 70-х годах 19-го века в сельской местности. С 1879-го по 1906 г. в Абхазии было 15 армянских школ, все начальные. Параллельно с развитием общественной жизни создаются условия для открытия и городской школы. Видные деятели армянской общины Овсеп Карапетович Аївазов, Тер Аветис Тер-Мкртычян и другие в 1904 году обращаются в городскую думу с просьбой о выделении земельного участка под строительство школы и церкви. Такое решение городская дума приняла 16 мая 1906 года.

Армянская общественность еще задолго до окончания строительства школьного здания принимает решение начать учебные занятия уже

гор и Анна Овсепяны, Вагаршак Агекян, Эдвард Амадуни, Хачатур Авдалбекян – основатель армянской типографии и издатель газеты «Луїс», Багдасар Аствацатурян, Арменак Парсаданян (основатель первого школьного хора), Анаит Саркисян, Аршак Тер-Ованесян, Екатерина Атарбекова, Ашхен Туманян и другие. Надо обязательно отметить и наших местных учителей, которые пользовались большим уважением: это Мкртыч Евронян, Ваган и Григор Симавапняны, Вардан Сурменелян, Арменак Оксюзян, Григор Каракеян, Аїк Торосян, Овсеп Кагриманян, Амбарцум Текнеджян и др.

В 1906 году в школе по инициативе Симона Франгуляна организуется первый армянский театр в Абхазии.

Второй выпуск сухумской армянской 9-летней школы. 1929 г. Первый ряд слева направо: А.Варпетян, Э.Урпатьян, М.Аведисян, Г.Торосьян, О.Хиштоян (заведующий школой), Е.Хиштоян, Г.Закарян, М.Касабян, Н.Мхитарян. Второй ряд слева направо: В.Арзуманян, А.Цугурян, С.Акопян, О.Акопян, Ф.Крбашян, А.Кашукян, А.Галстян.

первого сентября 1906 года в частном доме Сичинава по Торговой улице (впоследствии – Фрунзе, ныне – Аидгылара). В первом учебном году в школу поступили 33 учащихся (преподаватели Арутюн Тер-Арутюнян и Манушак Галалян). Уже в следующем, 1907-1908 учебном году в школе функционировали три класса с 49 учащимися (преподаватели Ераняк

Театральная жизнь дальнейшее развитие получает в 1921 году, когда приезжают в Сухум Ови Севумян, а затем Эльза и Амаяк Сапирджяны. До этого Эльза с 14-летнего возраста выступала в театральной группе в Пятигорске.

В 1926 году школа становится 9-летней, и до 1930 года из ее стен вышли 50 выпускников. В 1930 году при уже средней школе открывается интернат на 120 мест. В том же году по инициативе министра просвещения Абхазии А.М.Чочуа здесь же открывается педагогический техникум с дошкольным и школьным отделениями, который работал около 32 лет, выпустив более 700 специалистов.

С 30-х годов школа растет и укрепляется. Возникает вопрос строительства нового здания. В этом деле большую помощь оказали армянские табакководы Абхазии, которые выделили в фонд строительства школы 3 тысячи пудов высококачественного табака. Большую роль в этом общественном деле сыграли заведующий школой Ованес Хиштоян, Гарегин Кримлян, Ованес Минасян, Багдасар Левонян, Ованес Мумджян, Мелкон Тертерян и другие.

Сильва Капутикян (в центре) с учащимися СШ № 9, справа от нее Аршавир Джидарян.

Сагателян, Смбат Смбатян и Енок Тер-Енокян). С 1909 по 1912 г. занятия проводятся в доме № 24 по улице Лорис-Меликова (ныне улица Лакоба), а с 1912 года – по улице Германской, 34 (ныне улица Кирова).

В 1909 году при школе открывается подготовительный класс «Цахканоц», а Зару Татикян делает первые шаги по организации армянского детского садика. Работают здесь и приглашенные их Тифлиса и Еревана неутомимые деятели армянской культуры Матевос Дарбинян, Сандухт Бароян, Амаяк Сапирджян, Гри-

Фестиваль армянской культуры «Звучи амшенская зурна» прошел на Кубани

Традиционный Фестиваль культуры амшенских армян «Звучи амшенская зурна» состоялся на Кубани в седьмой раз. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», в нынешнем году ме-

бани: народный ансамбль армянского танца «Ахлюр» (г. Анапа, село Гаїкодзор), образцово-художественный танцевальный ансамбль «Родничок» (г. Анапа, село Гаїкодзор), народный ансамбль ар-

мянского танца «Еразанк» (х. Пролетарский, Майкопский р-он, Республика Адыгея), образцовый хореографический коллектив «Фортуна» (п. Джубга, Туапсинский р-он), вокально-инструментальная группа «Караван» (п. Джубга, Туапсинский р-он). Впервые в фестивале принял участие и армянский коллектив из Республики Абхазия – вокальный ансамбль «Цовашунч».

Все участники Фестиваля культуры амшенских армян «Звучи амшенская зурна» бы-

роприятие прошло 19 марта в селе Шаумян Туапсинского района Краснодарского края, которое вплоть до августа 1953 года являлось центром Армянского административного района в составе Краснодарского края.

В фестивале приняли участие армянские творческие коллективы и исполнители из различных регионов Краснодарского края и Республики Адыгея. Многочисленные зрители, собравшиеся на площади перед поселковым Домом культуры рукоплескали коллективам Лазаревского Центра национальных культур города Сочи: образцовый ансамбль армянской песни «Дехцаник» (Адлер), ансамбль армянского танца «Арвек» (с-

ли награждены памятными подарками и почетными грамотами. Организаторы праздника – Лазаревский Центр нацио-

нальных культур и отдел культуры Лазаревского района города Сочи, выразили желание следующий фестиваль провести в Апшеронском районе Краснодарского края в 2007 году.

СПРАВКА: Амшенские армяне составляют большинство армянского населения на побережье Краснодарского края и еще в ряде районов Кубани и Адыгеи. Они являются выходцами из района Амшен в Западной Армении (ныне на территории Турции), переселившимися на Кубань в середине XIX века и в начале XX века после Геноцида армян в Турции. На Кубани, в Ады-

Верхняя Беранда), народный фольклорный ансамбль «Голос Амшена» (с. Детляжка), образцовый ансамбль армянского танца «Наири» (п. Лазаревское), народный ансамбль армянской музыки, песни и танца «Амшен» (п. Лазаревское), а также коллективам из других регионов Ку-

гее и Абхазии компактно проживают по данным экспертов до 250 тысяч амшенских армян, а на территории Турции в пределах традиционного проживания, по данным различных источников, от 700 тысяч до полутора миллионов исламизированных амшенских армян.

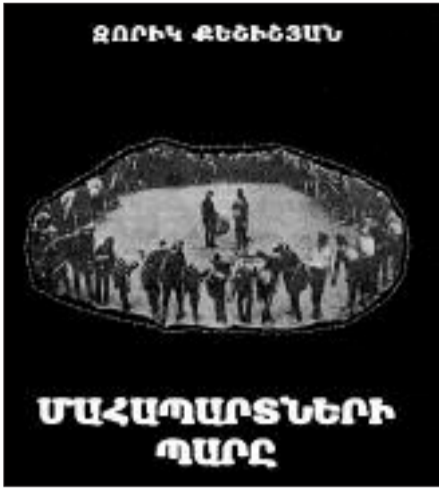
Песни на амшенском диалекте армянского языка записаны на компакт-диск

«Первый амшенский» - компакт-диск с таким наименованием увидел свет в Краснодарском крае. Как сообщили в редакции газеты армян России «Еркрамас», в этом диске впервые собраны наиболее популярные музыкальные композиции, исполняемые на амшенском диалекте армянского языка. Композиции на диске записаны в исполнении музыкальной группы «Караван» из Туапсинского района Краснодарского края при организационном содействии Армянского научного информационно-культурного Центра «Амшен» и материальной помощи местных благотворителей.

В планах Центра «Амшен» на 2006 год намечено также проведение ряда других работ, в частности: разработка структуры «Энциклопедия Амшена», неотложные исследования в регионах проживания амшенских армян, издание научных бюллетеней по проблематике амшенских армян, создание интернет-сайта организации, подготовка идеи и сценария документального фильма, издание книг серии «Амшенская библиотека», создание амшенского фольклорного театра, организация общеамшенского фестиваля культуры и многое другое.

ՕՐԴՈՒԻ ԶԵՐՈՍՆԵՐԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՎԵՊ

Օրերս լույս տեսավ Ջորիկ Քեչիշյանի «Մահապարտների պարը» վեպը («Վան Արյան» հրատարակչատուն, Երևան, 2006թ.): Զեղինակը ծնվել է 1934 թ. Աբխազիայի

Գագրայի շրջանի Աջմարդա (Օվա) գյուղում: Պապը՝ Դամբարձունը, և ապագա հայրը՝ տասնութամյա Ավագը, Տրապիզոնի վիլայեթի Օրդուի գավառակի Քիրեզ-դերե գյուղից 1913-ին եկել են Աբխազիա՝ Լաբրա գյուղում աշխատելու, եւ փրկվել են կոտորածներից: Իսկ տատը՝ Լուսինը, հորեղբայրը՝ Կարապետը, եւ հինգ հորաքույրերը՝ Նազիկը, Էլմասը, Մանուշակը, Երանուհին և Ծաղիկը, որոնք բոլորն էլ Ավագից փոքր էին, Մեծ Եղեռնի գոհ են դարձել:

Ջորիկ Քեչիշյանը սովորել է Աջմարդա

(Օվա) գյուղի հայկական դպրոցում, 1955-1957 թթ. ծառայել է բանակում, 1957-ին ընդունվել է Ախալքալաքի գյուղատնտեսական տեխնիկումի անասնաբուժական բաժնը, որն ավարտել է 1960-ին, որից հետո 24 տարի անասնաբույժ է աշխատել Գագրայի շրջանի բնակավայրերում (Խոլոդնայա Ռեչկա, Գանթաղի, Լեսելիձե, Շահունյան, Խաչուփետ եւ այլն): Այժմ բնակվում է Ցանդրիփշում (Գանթաղի):

Նա դեռես դպրոցական տարիներին է տարվել գրականությանը, գրել առաջին պատմվածքները: Երիտասարդ հասակում հրապուրվել է թատրոնով, խաղացել տեղի հայկական ինքնագործ թատերախմբերում: Շուրջ չորս տասնամյակ է ուսումնասիրում է 1915-1923 թթ. համընթացի մղած անօրինակ հերոսամարտերի պատմությունը, այդ թեմայով գրել է մի շարք պատմվածքներ եւ հոդվածներ, որոնք հրատարակվել են Սովետում՝ «Համշեն» թերթում, ինչպես նաեւ Երեւանում՝ «Չայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ (1989 թ.) եւ 4-րդ (1999 թ.) հատորներում, «Չայն համշենական» թերթում, նաեւ առանձին գրքով՝ «Չանկիրիչների երգը» (1997 թ.):

«Մահապարտների պարը» վեպում նկարագրվող դեպքերը իրական են՝ ճշտված հեղինակի բազմամյա ուսումնասիրություններով: Ցավոք, համընթացի 8 տարի տեւած ոգորանների, անհուն տառապանքների եւ հերոսամարտերի պատմությունը ժամանակին քիչ է գրի առնվել: Պատճառները շատ էին: Անհատի պաշտամունքի տարիներին այդ մասին նյութեր հավաքող

կարող էր քաղաքական մեղադրանքով պատժվել, իսկ հետագա տարիներին էլ, մեղմ ասած, չէր խրախուսվում անցյալը փորձելը: 1960-70-ականներին, երբ Հայաստանում քիչ թե շատ կարելի էր անդրադառնալ Մեծ Եղեռնին, Երեքին Սփյուռքում այդ թեման դեռես փակի տակ էր, իսկ ավելի ուշ արդեն ողջ չէին վերապրողներից շատերը: Ահա, այդ արգելքի տարիներին Ջորիկ Քեչիշյանը հանդիպել է տասնյակ մարդկանց, գրի է առել նրանց հուշերը, մոռացությունից փրկել շատ դրվագներ ու հերոսների անուններ եւ իր «Մահապարտների պարը» վեպում ներկայացրել է համընթացի պատմությունը մեկ հատվածի՝ Տրապիզոնի վիլայեթի Օրդուի գավառակի հայության, պայքարի էջերը: Քանի որ եւ գյուղերն ու վայրերը, որտեղ տեղի են ունենում իրադարձությունները, եւ վեպի հերոսները իրական են, ուստի ցանկանում են որոշ լրացուցիչ տեղեկություններ հաղորդել ընթերցողներին:

Վեպի գլխավոր հերոսը՝ Կարապետ Պորոսի Վարդանյանը ծնվել է 1888 թ. Օրդուի գավառակի Փոմբուկլուզ գյուղում: Նրան հայրն ու թուրքերը հաճախ Վաշտոնոլի էին անվանում, քանի որ Համշենի բարբառով Վարդանը արտասանվում է Վաշտոն: Փոմբուկլուզում ուներ 38 տուն հայ բնակչություն, փայտաշեն դպրոց ու եկեղեցի: 1923-ին Կարապետ Վարդանյանի գլխավորությամբ նրա զինակիցներից եւ Եղեռնից փրկվածներից կազմված 104 հոգանոց խմբի նախ խարիսխ է գցում Սեւ ծովի ռուսական ափերում: Կարապետ Վարդանյանը բնակություն է

հաստատում Աբխազիայում՝ Գագրայում, որտեղ էլ մահանում է 1950-ին:

Նույն նավով ռուսական ափեր է հասնում նաեւ Քուչուկ Արթինը՝ Արթին Արզունյանը: Նա ծնվել է 1891 թ. Օրդուի գավառակի Բաշ Չարդախ գյուղում, որն ուներ 46 տուն բնակչություն, փայտաշեն դպրոց և եկեղեցի: Նա հաստատվում է Գագրայի շրջանի Լեսելիձե գյուղում, ուր եւ մահանում է 1969-ին:

1895-ին Փոմբուկլուզում է ծնվել նաեւ Կարապետ Վարդանյանի զինակից Մարտիրոս Կարապետի Ավետյանը: 1923-ին նա եւս հանգրվանել է Գագրայի շրջանում՝ Խաչուփետ գյուղում, որտեղ էլ մահացել է 1965-ին:

Օրդուի գավառակի Քիրեզ-դերե գյուղում է 1869 թ. ծնվել Խաչիկ Ավագի Քեչիշյանը (Չերքեզ): Քիրեզ-դերեն ուներ 110 տուն հայ բնակչություն, Սբ. Աստվածածին անունով փայտաշեն եկեղեցի, որը կառուցվել էր 1849-ին: Գյուղում կար նաեւ 1905-ին բացված փայտաշեն, ընդարձակ դպրոց: Խ. Քեչիշյանը 1923-ին հայրենի եզերքից հեռանալուց հետո բնակվել է Աբխազիայի Գագրայի շրջանի Աջմարդա (Օվա) գյուղում, որտեղ էլ մահացել է 1957-ին:

«Մահապարտների պարը» վեպից «Չայն համշենականի» ընթերցողներին ներկայացվող «Մորթված գեղեցկուհին» գլխի հերոսներից մեկը Խաչիկ Մաթուլյանն է, որը 1898թ. ծնվել է Օրդուի գավառակի Կայա-Տիպի գյուղում, որն ուներ 35 տուն բնակչություն: Մեծ եղեռնից հետո Խաչիկ Մաթուլյանը հաստատվել է Խաչուփետ գյուղում, որտեղ էլ մահացել է 1976թ.:

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄՈՐԹՎԱԾ ԳԵՂԵՑԿՈՒՅԻՆ

Երբ Կայա-Տիպի գյուղում հայտարարեցին, որ երկրորդ օրը մեծով ու փոքրով պատրաստ լինեն տեղափոխման համար, կյանքի տասնյոթ գարունը նոր բոլորած Խաչիկ Մաթուլյանը մորն ասաց.

- Ես չեմ ենթարկվելու այդ հրամանին:
- Բա ի՞նչ ես անելու,- Մարիամը զարմացավ որդու հայտարարության վրա:
- Կելնեմ անտառ, կպահվեմ մի տեղ,- ինքն էլ իր անելիքը ճիշտ չիմանալով, անորոշ պատասխանեց մոր հարցին:
- Հետո՞, հետո մենակ ի՞նչ ես անելու անտառում: Առանց ուտել-խմելու հո չե՞ս կարող ապրել: Հեջ մտածե՞լ ես այդ մասին:
- Մի բան կանեմ,- կրկին անորոշ պատասխանեց որդին եւ քիչ մտածելուց հետո ավելացրեց,- այո, մի բան կանեմ, ես թուրքերին չեմ հավատում:
- Ինչի՞նչ ես հավատում:
- Նրանց տեղափոխման հրամանին: Սիրտս ինչ-որ վատ բան է գուշակում,- եւ կրկին քիչ մտածելուց հետո շարունակեց,- այո, մայրիկ, ես չեմ ենթարկվելու նրանց հրամանին: Կելնեմ անտառները եւ կտեսնեմ, թե հետագա օրերը ի՞նչ ցույց կտան: Ես անգործ չեմ մտի մի տեղում, եւ կհետեւեմ իրադարձություններին, իսկ հիմա մնաք բարով, ես գնացի:
- Մայրը տեսնելով, որ որդին իսկապես վճռել է իր անելիքը, ձեռքից բռնելով, ասաց.
- Որդիս, այդպես չի՛ կարելի, չի՛ կարելի, գոնե մի քանի օրվա պաշար առ հետո:
- Այդ ուրիշ հարց է, մայրիկ,- Խաչիկը մանկան հնազանդությամբ համաձայնվեց մոր հետ,- բայց շուտ անեմք, ժամանակն անցնում է:
- Ուսապարկը բեր,- եւ մայրը շտապեց խոհանոց:
- Մեկ-երկու րոպե հետո, հաց ու պանիր, սոխ ու սխտոր ուսապարկում, որդին ուզում էր գնալ, բայց մայրը կրկին պահեց նրան:
- Խաչիկ, մի շտապիր...Տեր Աստված, խեղճ թոշրի՞, ինչ է, գոնե մի քիչ էլ տանձի չիր առ հետո, ջուր խմելու համար մի թաս առ, որդիս...
- Երկու ժամ հետո Խաչիկը անտառում, մի ծառի տակ հանգստանում էր եւ մտածում իր անելիքների մասին: Բնականաբար, նրան ամենից առաջ հետաքրքրում էր, թե որտեղ պետք է գիշերի: Քանի որ ամառ էր, նրան պետք չէր կրակ վառել, բայց, այնուամենայնիվ, հարկավոր էր մի տեղ պատրաստել գիշերելու համար եւ նոր հավաքած, կր մոռացել է գլխավորը՝ գոնե մի փոքրիկ կապիկ պետք է վերցնել հետը, որը նրան պետք էր եւ որպես գոր-

ծիք եւ որպես գեղեցիկ: Լավ էր, որ դանակ ուներ, այն էլ երկու տարի առաջ էր, որ քեռին տեսնելով քոջ տղի օր-օրի աճող հասակը, որը ժամանակից շուտ նրան տղամարդու տեսք էր տալիս, նվիրել էր մի դանակ՝ իր ձեռքով պատրաստած պատյանով: Որոշելով, որ առաջինը պետք է գիշերելու տեղ պատրաստել, վեր կացավ, գնաց դեպի մոտիկ ծորակը, լվացվեց ծորակով հոսող առվակի ջրով, նայեց, դիտեց շրջապատը եւ գտնելով որոշ թեթևությամբ մի հաճախեց, որոշեց ծառի վրա էլ պատրաստել գիշերելու տեղը: Հավաքեց մի քանի փայտի ձողիկներ, մի թեղի ծառից հանեց կաշին՝ որպես թել ու պարան օգտագործե-

Խաչիկ Մաթուլյանը ընտանիքի հետ (Աբխազիա):

լու համար, եւ սկսեց կառուցել իր տնակը: Թեք ծառաբնին երկու կողմերով ծառի ճյուղերից կապեց փայտածողերը, որ քնած ժամանակ շուռուռու գալիս չընկնի ծառից: Չողերի դրսից կախեց թարմ կտրված ճյուղեր, որ քամուց պաշտպանեն իրեն, տակը՝ ծառաբնի վրա եւս փռեց կանաչ ճյուղեր, բայց ավելի շատ, որ ներքնակի տեղ ծառայե: Ծածկը եւս թարմ ճյուղերից սարքեց, բայց քիչ թեթևությամբ, որ անձրեւ գալու դեպքում, քիչ թե շատ պաշտպանի թրջվելուց: Եւ, այդպես, երկու-երեք ժամից հետո պատրաստ էր ժամանակավոր փափկելիք-պարելիք տեղը՝ տնակը, բոլորովին անտեղյակ, որ յոթ-ութ

տարիներ պետք է ապրեր այդպիսի տներում, այդպիսի կյանքով, սկզբում որպես փախստական, իսկ հետո՝ ֆիդայի:

...Չգաց, որ տված է, հաց կերավ եւ կարծես կարողով հիշեց մորը, որ խորհուրդ էր տվել իր հետ վերցնել ջուր խմելու թասը, իջավ ծորակը, կուշտ խմեց պաղ ջրից եւ մի թաս ջուր էլ հետո առած եկավ բարձրացավ պատրաստած տնակը, իրենից վերեւ, ծառաբնի վրա մի հարմար տեղ տեղափոխեց թասը եւ պառկեց քնելու, քանի որ քիչ թե շատ աշխատել էր, հոգնել էր, քունը տարավ, քնեց ամեն ինչ մոռացած...

Առանց այն էլ կարճ գիշերը շուտ անցավ եւ թռչունների առաջին ծվվոցի հետ արթնացավ Խաչիկը, նստեց տեղում, սկսեց վերհիշել անցած օրը ժամ առ ժամ, հետո հագավ տրեխները, որ կախել էր կողքի ճյուղից եւ շտապեց գյուղի մոտերը: Խառը մտքերով տարված, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես հասավ գյուղի վերելի անտառը եւ ինչ-որ տարօրինակ ծայրերից մեխվեց տեղում: Գյուղում հարայ-հրոց էր, լացուկոծ, հայիոյանք ու հրամաններ, շենքի կլանչոց ու անասունների բառաջ, իսկ գյուղի ծայրին մոր ծայն էր, որ իրեն էր կանչում, խնդրում, որ դուրս գա անտառից, բան ունի ասելու, բայց իզուր՝ Խաչիկը դուրս չեկավ անտառից, չլսեց մորը: Քիչ հետո լռեց մոր ծայնը, իսկ գյուղում վայնասունն ավելի ուժեղացավ, լսվեցին հատ ու կենտ կրակոցների ծայներ գյուղի տարբեր կողմերից՝ իսկական դժոխք:

Խաչիկը մի հարմար տեղ, ծառի հետեւում կանգնած, հետեւում էր գյուղի անցուղաբռնին եւ կրկին համոզվում, որ ինքը ճիշտ վարվեց: Բայց նա չգիտեր գլխավորը՝ առաջին գիշերը, ինչպես բոլոր բնակավայրերում էին անում, հավաքել տարել էին տասնվեցից մինչեւ վաթսուներեք տարեկան բոլոր տղամարդկանց, իսկ երեխաները մնացել էին անտեր ու անձար...

Երբ արելը բարձրանում էր հեռու հորիզոնի վրա, լացող ու անձար ժողովրդին դուրս բերեցին աքսորի ծամփան եւ մորակներին հարվածների տակ, չհնազանդողներին տեղում սպանելով, քչեցին մահվան ճանապարհներով դեպի արաբական անապատները...

Խաչիկը կես մեռած, կես կենդանի, կանգնել էր ծառին հենված եւ չէր իմանում, ինչ աներ, ուր գնար: Նա, չնայած լավ բան չէր գուշակում, բայց այդպիսի սահազոր, այդպիսի անմարդկային բաներ չէր սպասում: Թուլացան ոտքերը, նստեց ծառաբնին հենված, եւ զլուխն ափերի մեջ առած, մտածում էր, բայց ի՞նչ կարող էր անել՝ պարզապես ոչինչ անել չէր կարող եւ մտածում էր, մտածում...Որոշ ժամանակ հետո ոտքի ելավ, համարյա վազելով գնաց ժողովրդին տարած ուղղությամբ՝ ճանա-

պարից քիչ հեռու, որ չերեւա որեւէ մեկի աչքին: Երբ հավասարվեց աքսորյալներին, առաջինը նրա աչքին ընկավ մի տարօրինակ տեսարան: Երջապատում իր դաժանությամբ հայտնի էնվերը իրենց գյուղի գեղեցկուհի Սաթենիկի ձեռքից քաշում էր ճանապարհից դուրս, իսկ հարազատները՝ մայրը, երկու փոքրիկ եղբայրները, ուզում էին Սաթենիկին ազատել վայրենու ճանկերից, բայց կողքից ընթացող ոտսկանը ծին քչեց նրանց վրա և սկսեց մտրակով խփելով նրանց, իսկ էնվերը տարավ Սաթենիկին: Խաչիկը զարմացավ, թե ու՞ր է աղջկա հայրը, ինչու՞ չի օգնում...

Խաչիկը որոշ տարածություն էլ անցավ անտառի միջով, հետեւելով գնացող քարավանին, հասկացավ, որ իզուր է հետեւում քարավանին, ոչինչ անել չի կարող, ավելի՛ն՝ կարող է որեւէ մեկը նկատել իրեն եւ այն ժամանակ ուշ կլինի...

Մտավ ծառի հետեւը, սպասեց, որ քարավանը հեռանա, նրանց հետ եւ իր մայրը, ամբողջ գյուղը մեծով ու փոքրով...

Երբ համոզվեց, որ քարավանը բավականին հեռացավ, դուրս եկավ ծառի հետեւից, եւ եկած ուղղությամբ գնաց հետ: Չիշեց էնվերի արարքը, բայց մտքով ուրիշ բան չանցկացրեց, այլ կարծում էր, թե այնպիսի գեղեցկուհուն ո՞ր մուսուլմանը չէր տանի որպես հերթական կին, այն բազմակնություն աշխարհում: Երբ մոտենում էր անտառի եզրին նկատեց, որ էնվերը ինչ-որ փաթեթ թելի տակ դրած գնաց: Խաչիկը զգուշացավ, արագացրեց քայլերը, միզուցե Սաթենիկին օգնել է պետք, որն անշուշտ, չէր համաձայնվել էնվերի կինը դառնալ: Երբ տեղ հասավ, ցնցվեց ամբողջ հոգով, կարծես ուշքը գնում էր, բայց իրեն հավաքեց, տիրապետեց իրեն, եւ տեսածին չհավատալով, նայում էր ոճրագործի գոհին: Սաթենիկը մերկ ու բռնաբարված էր, վիզը մինչեւ ոսկորները կտրած էր, գլխի շուրջը լճանում էր հոսող արյունը...

-Աստված իմ, ի՞նչու այսպես զազանաբար...-խոսքի շարունակությունը ինքն էլ չլսելով չչարունակեց խոսքը՝ բառեր չգտնելով...

Քիչ հետո ոտքերը հազիվ քարշ տալով պատանին մտավ ծամփեզրի թիւտները, ինչքան էր ճանապարհից հեռացել, չգիտեր, բայց համոզվելով, որ գնացող-եկողներն իրեն չեն տեսնի, նստեց մի ծառի տակ, որ մի քիչ հանգստանա, ուժ հավաքի՝ ճանապարհը շարունակելու համար:

Խաչիկը հասավ իր կացարանին, երբ մթնում էր արդեն, բայց այնքան էր հոգնել ու տանջվել, որ ուտելու մասին էլ չիչիշելով պատկեց քնելու, բայց շատ ժամանակ քունը չէր տանում, տանջվում էր հոգեպես, չիմանալով, որ գալիք օրերն իր համար ավելի սարսափելի են լինելու...

ԱԼԲԵՐՏ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԸ ծնվել է 1949 թ. Աշխատում է ՀՀ ԿԳ նախարարության կրթության ազգային ինստիտուտում: Դասախոսում է ուսուցիչների կերպարատրաստման դասընթացներում: Նա «Մտքի հրավառություն» ասուլիսների ժողովածուի, շուրջ 30 գիտամեթոդական և բազմաթիվ լրագրային հոդվածների հեղինակ է: Տպագրության է պատրաստվում նրա «Արմատներ, անհատներ, ավանդներ» գիրքը, որը համրագիտարանային բնույթի է և ընդգրկում է շուրջ 100 հայկական քաղաքներում ու կրթամշակութային կենտրոններում ծնված և դաստիարակված մոտ 3000 հայ նշանավոր գործիչների կենսագրականները: Հեղինակն օգտվել է համրագիտարաններից, հայ և օտարալեզու գրականությունից, ինտերնետից:

Ալբերտ Միքայելյանը սիրով «Չայն համալսարանի» ընթերցողներին է ներկայացնում Տրայպիզոնի նահանգում ծնված մի թույլ հայ նշանավոր անձանց համառոտ կենսագրականները:

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՑՈՒԼԱԿ /1887 Տրայպիզոն-1964 Երևան/: Անվանի դերասան: ՀիսՄ ժող. արտիստ /1947թ./: 1931թ.-ից՝ Լենինականի պետ. դրամատիկական թատրոնի դերասան: Նկարահանվել է կինոյում /Տժվժիկ, Չանգեզուր/:

ԲԺՇԿՅԱՆ ՄԻՆԱՍ /1777 Տրայպիզոն-1861 Վենետիկ/: Հայ բանասեր, մանկավարժ, պատմաբան, ազգագրագետ: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, վարդապետ /1804թ./:

ԳՅՈՒՄՈՒՇԻԱՆՆԵՐԻ ԱՎՈ /1867 Գյումուշխանե-1916 Բաթում/: Ազգային-ազատագրական պայքարի նշ. մարտիկ:

ԴԱՎԹՅԱՆ ԴԱՎԻԹ /1880 Տրայպիզոն-1911 Մարզվան/: Անվանի ջութակահար, պրոֆեսոր: Ուսանել է Վենետիկում, Բոլոնսելում: Միջազգային մրցույթների դափնեկիր: Համերգներով հանդես է եկել Եվրոպայում: Մանրանվագների հեղինակ:

ԵՍԱՅԱՆ ԱՐՄԵՆ /1898 Տրայպիզոն-1938/: Կուսակցական, պետական գործիչ: Անդրֆեդերացիայի ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ: ՀիսՄ ժողկոմխորհի նախագահ /1932-33թթ./:

ԵՐԵՄՅԱՆ ՄԻՍՈՆ /1871 Տրայպիզոն-1938 Միլան/: Բնագետ, գրող, բանասեր: Ուսանել է Վենետիկում: Խմբագրել է «Բազմավեպ» համադեպ /1899-1905/: Արժեքավոր գրքերի, աշխատությունների հեղինակ:

ԵՐԻՑՅԱՆ ՇԱՀԵՆ /1902 Տրայպիզոն-1975 Երևան/: Աղեղնավոր երաժշտ. գործիքների վարպետ, Հայաստանում ջութակահարության հիմնադիրը: Նրա ջութակները արժանացել են միջազգային մրցանակների:

ԵՐԿԱՆՅԱՆ ԱՍՐԳԻՍ /1870 Տրայպիզոն-1950 Սան Լուի (ԱՄՆ)/: Նկարիչ: Սովորել է Կ. Պոլսում, Փարիզում: Դասավանդել է Տրայպիզոնում, Թիֆլիսում: Նրա նկարներից կան ՀԱՊ-ում:

ԶՈՐՅԱՆ ՀԱԿՈՒՐ /1894 Օրդու-1942/: Պատմաբան, փիլիսոփա, տնտեսագետ: Փիլիսոփայական գիտ. դոկտոր-պրոֆեսոր: ԵՊՀ ամբիոնի վարիչ, դեկան: Եղել է ՀիսՄ պատմության պետական թանգարանի տնօրեն /1936-37թթ./:

ԹԱՄԻԿՅԱՆ ՎԱՐԳԵՍ /1888 Տրայպիզոն-1973 Երևան/: Խորհրդային բանաստեղծ, դրամատուրգ: ԽՍՀՄ ՊՄ անդամ 1934թ.-ից: Եղել է ՀԿԿ ԿԿ մամուլի սեկտորի վարիչ: 1936-52թթ.-ին Երևանի պատմ. թանգարանի տնօրեն:

ԹՈՐԼԱՔՅԱՆ ՄԻՍԱԲ /1889 Գ. Կյուշանա-1968 Կալիֆորնիա (ԱՄՆ)/: Ժող. վրիժառու, ՀՀ անդամ: Մասնակցել է 1-ին համաշխարհային պատերազմին: 1921թ.-ին Պոլսում սպանել է Ադրբեջանի ներկայացուցչին՝ արյունարբու Բեյբութ Խան Ջիվանջիրին:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ /1880 Տրայպիզոն-1961 Կ. Պոլիս/: Բանասեր, հոգևոր, կրթական գործիչ: Սովորել է Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում: 1950թ. ընտրվել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք:

ԽԱՉԱՆՅԱՆ ՀԱՄԲՐՈՒՄ /1896 Տրայպիզոն-1944 Երևան/: Հռչակավոր կատակերգակ, դերասան: ՀիսՄ վաստ. արտիստ /1935թ./: Երևանի 1-ին պետ. թատրոնի հիմնադիրներից: Մեծ հաջողությամբ նկարահանվել է կինոյում /Քաջ Նազար, Պեպո և այլն/:

ԽԵՉԻՆՈՎԱ ԵԼԵՆԱ /? -1965/: 1-ին համաշխարհային պատերազմի հերոսուհի: Ապրել է Բաթումում, ավարտել մանկաբարձների դասընթաց: Տղամարդու հագուստով մասնակցել է պատերազմին: Որդիների հետ ապրել է Փարիզում:

ԿՈՒԹՎՅԱՆ ԱՐՄԱՆ /1896 Տրայպիզոն-1968 Երևան/: Դերասան, բանաստեղծ,

թարգմանիչ: ՀիսՄ ժող. արտիստ /1967թ./: Սովորել է Սորբոնի համալսարանում /1925թ./: Աշխատել է Փարիզում, 1931թ.-ից՝ Երևանի Սուղդուկյանի անվան թատրոնում: Նկարահանվել է կինոյում:

ԿՈՉԱՄԱՆՅԱՆ ԲՅՈՒՋԱՆԿ /1909 Տրայպիզոն- 1993 Լոս Անջելես (ԱՄՆ)/: Նկարիչ: Մեծ եղեռնի տարիներին կորցրել է ծնողներին և հաստատվել Աթենքում, Կահիրեում, Հռոմում: 1972թ.-ից ԱՄՆ-ում: ՀԱՊ-ում կան նրա նկարներից:

ՀԱԿՈՒՅԱՆ ՀԱՅՅԱԿ /1871 Տրայպիզոն-1939 Թբիլիսի/: Նկարիչ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, Մյունխենում: Դիմանկարի, նատյուրմորտի վարպետ: Ապրել է ստեղծագործել է Եվրոպայում, Կովկասում: ՀԱՊ-ում կան մի քանի կտավներ:

ՀՈՒՆՈՒՆԵՆ ՔԵՅ /Գեղուհի Հեքիմյան/ /1910 Տրայպիզոն-?: Հայ իրավաբան: Եվրոպական համալսարաններում ստանցել է իրավագետի որակավորում: Աշխատանքներում դատապարտում է Հայոց Մեծ եղեռնը: Ապրել է Անգլիայում, Կանադայում և այլն:

ՀՐԱՉ /ԹԻՐԱՔՅԱՆ ՀԱՅԿ/ /1871 Տրայպիզոն-1915 Նիցցա (Ֆրանսիա)/: Ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: ՀՀ անդամ: «Բանկ Օտոմանի» գրողի մասնակից: **ՄԱՆՈՒՅԱՆ ՎԱՐՊԱՆ** /1869 Տրայպիզոն-1937 Նիցցա (Ֆրանսիա)/: Հռչ. ծովանկարիչ: Դրիմում կատարելագործվել է Այվազովսկու արվեստանոցում /1894թ./ և վերադարձել Տրայպիզոն: Եղեռնից հետո մեկնել է Եվրոպա: Նկարները գտնվում են ՀԱՊ-ում, Նիցցայում, Եջմիածնում:

ՄԵՂԱՎՈՐՅԱՆ ՀԱԿՈՒՐ /1856 Տրայպիզոն-1931 Բաթում/: Իրավաբան, մանկավարժ: Ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, իրավագիտության դոկտոր /1894թ./: Հնչակ. կուս. Տրայպիզոնի դեկավար: Դատապարտվել է: 1922-28թթ.-ին՝ Տրայպիզոնի ԽՍՀՄ հյուպատոսարանի աշխատակից:

ՄՈՍՋՅԱՆ ԽԱՉԻԿ /1909 Տրայպիզոն-1996 Մոսկվա/: Փիլիսոփայական գիտ. դոկտոր-պրոֆեսոր: ՌԴ գիտ. վաստ. գործիչ /1969թ./: Աշխատել է Երևանում, Մոսկվայում: Եղել է բուհերում ամբիոնի վարիչ: Միջազգ. կազմակերպությունների անդամ:

ՆՈՒՐԻԱՆ ՄԻՆԱՍ /1858 Տրայպիզոն-1929 Վենետիկ/: Նշ. պատմաբան: Կրթվել է Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում: Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի ուսուցչապետ:

ՉՅՈՒԿՅՈՒՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ /1884 Գյումուշխանե-1915/: Հայ գրող, հասարակական գործիչ: Մեծ եղեռնի զոհերից:

ՈՒՏԱՅԵԼՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ /1837 Տրայպիզոն-?: Դերասան: Կրթություն ստացել է Վենետիկում: Տրայպիզոնի հայկական թատրոնի հիմնադիրը /1861թ./:

ՍԱՀԱՌՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԻ /Տեր-Հակոբյան/ /1894 Տրայպիզոն- 1969 Երևան/ Խորհրդային կոմպոզիտոր: ՀիսՄ ժող. արտիստ /1964թ./: Ուսանել է Երզրումում, Թիֆլիսում, Լենինգրադում: 1942թ.-ից բնակվել է Երևանում: Երգերի, պարեղանակների հեղինակ:

ՍԱՐԳԻՅԱՆ ՆԵՐՍԵՍ /1800 Տրայպիզոն-1866 Ֆիեստ (Իտալիա)/: Հայ բանասեր, աղբյուրագետ, ճանապարհորդ: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ:

ՍԱՐԳՅԱՆ ԷՊՈՒՐՈՒ /1908 Տրայպիզոն-1990 Երևան/: Նկարիչ: ՀիսՄ վաստ. նկարիչ /1961թ./: Սովորել է Մոսկվայում:

ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ ԼԵՎՈՆ-ՋԱՎԵՆ /1905 Տրայպիզոն-1995 Լոս Անջելես (ԱՄՆ)/: Բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ: Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր: Գրել է Մեծ եղեռնի սարսափների մասին: ՀԳՄ Արվածքի մրց. /1983թ./:

ՎԱՐՊԱՆՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ /1868 Տրայպիզոն-1938/: Քաղաքական, պետական գործիչ: Մինչև 1905թ.՝ Հնչակյան կուս. անդամ: Բազմիցս ձերբակալվել է: Բնակվել է Բաթում, Թիֆլիսում, Երևանում:

ՏԵՐ-ՀԱԿՈՒՅԱՆ ՍԵՆԵՔԵՐԻՍ /Զելեպի/ /1883 Գյումուշխանե-1937/: Բանաստեղծ, մանկավարժ: 1921-37թթ.-ին՝ Եջմիածնի Մատենադարանի տնօրեն:

ՔՈՍՉՕՂՈՒ ՄՈՒՐԱԴ /Քոսչյան/ /1902 Տրայպիզոն -?: Անվանի կինոռեժիսոր: Եղել է Թուրքիայում հայտնի «Մուրադ» կինոստուդիայի պրոդյուսերը և տնօրենը:

ՕՐՈՒԼՈՒՆՅԱՆ ՀՈՎԱԿԻՍ /1749 Տրայպիզոն- 1818 Կ. Պոլիս/: Նշ. հայ բժիշկ: Ապրել է Պոլսում: Գրել է «Նյութ բժշկական», «Ախտաբանություն» /1783-լատ./ աշխատությունները:

ՖԵԹՎԱՅՅԱՆ ԱՐՇԱԿ /1866 Տրայպիզոն-1947 Մեղֆորդ (ԱՄՆ)/: Հայ անվանի նկարիչ: Կտակի համաձայն աշխատանքները հանձնվել են ՀԱՊ:

ՀԱՄՇԵՆՅԱՆ ԶԵՓՅՈՒՌ

Ասա, սևդամ, ասա, Քու դարդեղ շաղ ա, Բագի բի քալես գու Արդնիվեր փաղա:

Դուն ինձի քոլեցեր, Դուն ալ աեցար, Ջոնեյին օղնիվեր Լալով քալեցեր:

Այսպես է ծայն տալիս իր սիրածին Գյոքհան Բիրբեն իր նոր թողարկած ծայնասկավառակում «Ասա, սևդամ» կոչվող տխուր երգով: Իր այս երկրորդ ծայնասկավառակում տեղ են գտել համաշխարհային երգեր, որոնց բառերի մեծ մասը մեկին մեկ համապատասխանում է հայերենին: Սև ծովի շրջանի յուրահատուկ ծայնը լինելու թեկնածու այս երիտասարդ երգչի հետ զրուցեցինք իր երաժշտական ուղու և համաշխարհային մասին.

- Ե՞րբ եք սկսել երաժշտությամբ զբաղվել:
- Փոքր հասակից հետաքրքրվել եմ երաժշտությամբ: 5-6 տարեկանում դպրոցում երգում էի ընկերներիս համար ու փորձում էի մեր շրջանի ու համաշխարհային նշանավոր պարկապուկը նվագել: Բայց մասնագիտական առումով երաժշտությամբ սկսեցի զբաղվել հինգ տարի առաջ, երբ ընկերներով հիմնեցինք «Գրուպ Քաջբարը»: Ուզում էիք յուրահատուկ երաժշտություն հնչեցնել: Հետո իմ «Հեյ՝ գիդի, Սև ծով» ծայնասկավառակը թողարկեցի: Այդ ծայնասկավառակում կային 1 խոփայի համաշխարհային, 1 լազերենով ու 11 հատ էլ արևմտյան համաշխարհային երգեր: Հետո երկու տարի երաժշտական ընդմիջում տվեցի: Ավելի ճիշտ, այդ ժամանակաշրջանը «Ասա, սևդամ» ծայնասկավառակիս նախապատրաստական շրջանն էր: Շատ եմ պարտական իմ գործիքավորող Քեմալ Սահիր Գյուրեյլին:
- Ինչպիսի՞ երգեր կան ձեր ծայնասկավառակում:
- Մեծ մասամբ ազգագրական և տեղական երգեր:
- Ինչո՞ւ «Ասա, սևդամ», մասնավոր պատճառ կա՞:
- Այս ծայնասկավառակի անունը ընտրելուց առաջ շատ եմ մտածել: Մի քանի երգերի անվանումներ կային, որոնցից կարելի էր ընտրել: Բայց ողորմած հոգի Քյազըմ Քոյունջույի հետ այսպես որոշեցինք: Ավելի ճիշտ, նա ինձ համոզեց, որ ծայնասկավառակը կոչվի «Ասա, սևդամ»:
- Մի քիչ պատմե՞ք Համաշխարհային մասին:
- Ես ինքս համաշխարհային եմ: Համաշխարհային պատմությունը հասնում է մինչև 1600-1700 տարի առաջ: Համաշխարհայինը մի հավաքականություն են, որ խիտ կերպով Սև ծովի Ռիզե-Խոփա-Քաջբարի ստորոտի տարածաշրջանում են ապրում: Մի հավաքականություն են, որն իր մշակութային հատկությունները տարիներ շարունակ անաղարտ է պահել, պահպանել, և չի ծուլվել: Իրենց գործերը իրենց շրջանակում են լուծում: Իրենց հատուկ պարկապուկը շատ լավ են նվագում և լավ «հորոն» են պարում: Բանարվեստին կարևորություն են տալիս: Ես էլ ուզեցի Համաշխարհային մշակույթը ծանոթացնել այս ծայնասկավառակով: Այդ պատճառով շատ եմ պարկապուկից օգտվել, բայց եվրոպական նվագարաններին էլ եմ տեղ տվել:
- Բազմաթիվ բառեր համապատասխանում են հայերենին...
- Համաշխարհային կառուցվածքային առումով հայերենին շատ նմանվող լեզու է: Նույնիսկ մեկին-մեկ համապատասխանում է հայերենին: Արդեն ծայնասկավառակը լսողները զգալու են այդ:
- Համաշխարհային իրենց շրջանում կարողանո՞ւմ են իրենց լեզվով ազատ խոսել: Ունենո՞ւմ են դժվարություններ:
- Ոչ մի դժվարություն չկա: Ամեն մարդ կարողանում է իր լեզվով ազատ խոսել: Արդեն մեր ապրած շրջանում բոլորի հետ էլ լավ հարաբերություններ ունենք: Մի շարք տեղանուններ ու ճանապարհների անուններ դեռ մնացել են համաշխարհային:
- Չայնասկավառակը հետաքրքրություն առաջացրե՞ց: Վաճառքի ցուցանիշներն ինչպիսի՞ն են:
- Այս ծայնասկավառակը նյութական ակնկալիքներով չեմ պատրաստել: Եականը ինչքան վաճառվել է, այլ Համաշխարհային մշակույթը ծանոթացնելու ու սիրել տալն է:
- Ի՞նչ համերգներ եք ծրագրում:
- Վերջերս համերգ եմ տվել Քաղըբյոյում: Անկարա-Սաքըբենդում մի համերգ ունեմ: Իսկ հունվարին Գերմանիա եմ գնալու շրջագայությամբ: Մի շարք եվրոպական երկրների հետ բանակցությունների մեջ եմ:
- Իր նոր ծայնասկավառակը արվեստասերների ճաշակին համաձայն Գյոքհան Բիրբենը, առանց նյութական շահի, սոցաջության շեմին գտնվող մեր մշակութային արժեքները ապագա սերունդներին ներկայացնելու ճանապարհին առաջ է ընթանում: Պահպանելով ապրեցնելու համար...

ՍԵՎԱՆ ՔԱՉԱՆՅԱՆ, «Ալոս», Ստամբուլ, թիվ 497, 2005թ.:
Թուրքերենից թարգմանեց ՏԻՐԱՆ ԼՈՔՍԱԳՈՋՅԱՆԸ

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՆ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպություն:
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Իսահակյան 18: Հեռախոս՝ (+374+10) 25 21 26:
Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.:
Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին:
Արտատպության կամ մեքերման դեպքում հղումը «Չայն համաշխարհային» պարտադիր է:
“ДЗАЙН АМШЕНАКАН” (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ)
Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации “АМШЕН” (г. Ереван)
Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЫЯН
Газета распространяется бесплатно.
“HAMSHEN” Compatriot-charitable public organization (Yerevan).
“DZAYN HAMSHENAKAN”. Editor in chief SERGEY VARDANYAN
E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com